नमययोः परिपठितेषु च श्रद्धा यजुरादिषु तद्विकारेषु मनोबुद्धिप्राचुर्य्यं मनोबुद्ध्योस्तेषु मुख्यकारणत्वाद्बोध्यम् । यथा मनःप्रचुरं सुखं, यथा वा तेजः प्रचुरं रूपमिति । न केवलमभ्यासादेवानन्दमयो ब्रह्म अपि त्वितो ऽपीत्याह ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।

चोहितौ "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादौ मन्त्रात्मके वर्णे यत्प्रकृतं ब्रह्म तन्मान्त्रवर्णिकं तदेव च गुहाप्रविष्टत्वेन प्रतिपादयन्त्या ब्राह्मणश्रुत्या आनन्दमयरूपेण गीयते स्तूयते नत्वितरः मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात्,एकस्य प्रकरणेऽन्यस्याप्रकृतस्य स्तव्यत्वानौचित्याच्चेर्थः । अन्नमयादीनां चतुर्णां चानन्दमयशेषत्वेनैवोपयोगः संभवति आनन्दमयस्त्वनन्यशेष इति तस्याब्रह्मत्वे वाक्यभेदो ऽपरिहार्य एव । न चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति" श्रुतिर्नोपपद्येत शारीरस्य जीवस्यानन्दमयात्मत्वानुपपत्तेरिति वाच्यं, तदर्थाज्ञानात् ,तस्यां हि श्रुतौ तस्येत्यंशविचारणमेव पूर्वस्येत्यनेन कृतम् । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर आत्मेति प्रतिपादयितुम्,तथा च पूर्वस्य विज्ञानमयस्य य आत्मा स एष एवेति श्रुत्यर्थः । तत्र च शारीरशब्द आधाररूपेणैव तत्प्रविष्टत्वेनाप्यात्मा भवतीति बोधयितुं प्रयुक्तः, न तु शारीरो ऽत्र प्रकरणे जीवः ब्रह्मप्रकरणाज्जीवानां चानन्दमयं विहायापरकोषचतुष्टये

ष्वेवान्तर्भावात्, "स स वा एष पुरुषो ऽन्नरसमय इत्यादिना कोषेष्वेव पुरुषत्ववचनादेतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादावात्मत्ववचनाच्च, (*आत्मशब्दस्यात्र गौणत्वे तु विज्ञानकोशमात्रं जीवस्तु उक्तलिङ्गपुराणादि[1])तिबोध्यम् । इदानीं जीवविशेषस्यानन्दमयश्रुत्यर्थत्वे बाधकमाह ।

नेतरो ऽनुपपत्तेः ।

इतरो हिरण्यगर्भादिरूपो जीव आनन्दमयो न भवति, कुतः, अनुपपत्तेः, "सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपो ऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादीनां तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यन्तानां ब्रह्मलिङ्गानां जीवे ऽनुपपत्तेरित्यर्थः । जीवानां हि संकल्पपूर्वकासंकुचितसर्वस्रष्टृत्वं न सम्भवति । स्वसृष्टौ स्वसंकल्पासम्भवात्, सृष्टेः पूर्वं करणाद्यभावात्, अत एव स्वकृतेः स्वोत्पत्तिरपि न संभवति । ननु स तपस्तप्त्वेति श्रवणाददृष्टद्वारा प्राग्भवीयसंकल्पकृतिभ्यां सर्वोत्पादकत्वं जीवविशेषस्य संभवतीति चेन्न, तथापि स्वपूर्वापरान् सर्गान्तरान्प्रति स्वस्याकारणत्वेन सर्वस्रष्टृत्वे संकोचतादवस्थ्यात्संदेहस्थले वैशेषिकोक्ततर्कानुगृहीतमेको देवः सर्वभूतेषु

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

गूढ इत्येकनित्येश्वरबोधकश्रुत्यन्तरमनुसृत्यैव प्रकृतश्रुत्यर्थावधारणौचित्याच्च, साक्षात्कर्तृपरत्वसंभवे परम्परयाकर्तृपरतया अन्याय्यत्वाच्चेति । या च तपःश्रुतिः सा सृष्टिध्यानपरा "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप" इति श्रुत्यन्तरात्, तत्रापि मानसं कर्मैवोक्तमिति चेन्न, तस्य निर्णीतब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् ब्रह्मणश्च क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टतया पतञ्जल्यादिभिरुक्ततया तन्मूलभूतश्रुत्या सदा कर्माभावावगमात् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे" त्यादिपरमेश्वरप्रकरणस्थप्रत्यक्षश्रुत्या 'धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं पुण्यपापयोरि'त्यादिस्मृत्या च स्फुटमीश्वरस्य सदा कर्मप्रतिषेधाच्च । वस्तुतस्तु ब्रह्मप्रकरणे तपःश्रुतिस्तेजः परा, तेजः सृष्टैव छान्दोग्ये जगत्सर्जनात्, यस्य ज्ञानमयं तप इत्यत्र तपःशब्देन तेजस एवोक्तत्वाच्च । तपसा चीयते ब्रह्म ततो ऽन्नमभिजायत इति तत्पूर्ववाक्यस्य लोकानुसारित्वौचित्यात्, तेजसश्च ज्ञानमयत्वमीश्वरध्यानजत्वादिति ।

भेदव्यपदेशाच्च ।

इतश्च न जीव आनन्दमयः कुतो भेदव्यपदेशात् एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्यनेनेत्यर्थः अयं भावः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वारः पुरुषाः स्थूलशरीरप्राणम-

नोबुद्ध्युपाधिका जीवभेदा एव, तत्र स्थूलशरीरिणो मनुष्यादयः तेषां स्थूलशरीरं विना भोगाद्यभावात्, प्राणादिशरीरिणश्च त्रिविधा देवा उत्तरोत्तरं श्रेष्ठाः सूक्ष्मशरीरैरेव पूर्वनिरपेक्षैस्तेषां भोक्तृत्वात्, श्रुतौ च विज्ञानमयादूर्ध्वं क्वापि जीवावस्था नास्ति बुद्धिं विना जीवव्यवहाराभावात्, तथा च श्रुतिः“कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष” इति या चान्या जीवावस्था विलयरूपा सा श्रुतिषु नदीसमुद्रवदविभागत ईश्वराद्भेदेन नोच्यते ‘परेऽव्यये सर्वएकीभवन्ती’त्येव श्रवणात्, एवं च सति विज्ञानमयाद्बुद्ध्यवच्छिन्नजीवाद्भेदेनोच्यमान आनन्दमयो न जीवो भवितुमर्हति विज्ञानमयावस्थाया उपरि जीवानां ब्रह्मण्येकीभावस्यैव श्रुतिषु कथनात्, तस्माद्विज्ञानमयावस्थजीवस्याऽन्तस्थो ऽन्तर्याम्येवानन्दमय इति गम्यते,तद्भेदेन तदन्तरत्ववचनादिति, एवमेव समानार्थके श्रुत्यन्तरेऽपि भेदव्यपदेशो ऽस्ति“य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत” इति। केचित्तु“रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती”ति वाक्यशेषे रसशब्दवाच्यादानन्दमयाल्लब्धव्याल्लब्धुर्जीवस्य भेदे ऽव्यपदेशादिति सूत्रार्थमाहुः,तन्न। अत्र वाक्ये भेदवाचकशब्दाभावात्। आर्थिको भेद इति चेन्न, ‘आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्जित’ इत्यादिस्मृतावभेदे ऽपि लब्धलब्धव्यव्यवहारदर्शनादिति। ननु सूत्रकारेण

जीवब्रह्मणोर्भेदः कथमुच्यते "तत्त्वमसि स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्याद्यभेदप्रतिपादकवाक्यशतव्याकोपादिति चेत् । न । भेदप्रतिपादकसूत्रजातबलेनैवास्माभिस्तत्त्वमस्यादीनां ब्रह्मात्मतामात्रे तात्पर्यस्य विस्तरेण पञ्चसूत्र्यां, व्यवस्थापितत्वात्, अखण्ड तात्पर्यस्य च प्रयोजनादिभिः पराकृतत्वात्स एव जीव इत्यादिवाक्यानां च जडसाधारण्येनाविभागलक्षणाभेदप रत्वस्य तत्रैव व्याख्यातत्वात्, अखण्ड तात्त्विकाभेदस्य मोक्षे तु विवेकाख्यभेदबोधकनेतिनेत्यस्थूलादिश्रुतिशत विरोधेन 'विष्णोः स्वरूपात्परतो हि ते ऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्रे'त्यादिश्रुतिशतविरोधेन चापास्तत्वात् । अत एव भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणाभेदपरत्वस्योक्तत्वात्, ग्रन्थ बाहुल्यभिया तु नात्र विपुलो क्रियते पुनश्च यथास्थानमेतद्विस्तारयिष्यामः । यत्तु अखण्डतात्पर्यादीनामौपाधिकभेदपरत्वेन भेदसूत्राणां व्याख्यानं तत्तदा कथं चित्संभाव्येत यदि 'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्' "प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादि' त्यादिसूत्रैरभेदवाक्यानां भेदाभेदपरत्व(१) माचार्योनाचक्षीतेति । ननु मा भवतु जीव आनन्दमयः प्रधानादिकं तु स्यादित्याशङ्क्याह ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ।

श्रुतिषु संक्षेपेणोक्तम् । विशेषतो विस्तरतश्चा-

(१) भेदाभेदपरत्वमिति २ पु० पा० ।

नुमीयते स्मर्यतइत्यनुमानं प्रधानादिकं तदप्या-
नन्दमयवाक्येनापेक्षणीयं, "कुतः कामात्वाऽकामय-
ते"ति कामनाश्रवणादित्यर्थः । ननु "कामः संकल्पो
विचिकित्से"त्यादिश्रुत्या कामस्य प्राकृतत्वप्रतिपादना
त्, कामश्रुतिः प्रकृतेरानन्दमयत्वसाधिकैवेति चे
न्न, तात्पर्यापरिज्ञानात्, नहि प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादी
सकलां सृष्टिं संकल्पपूर्विकां वदति बौद्धसृष्टेरेव सांक-
ल्पिकत्वाभ्युपगमात्, न त्वबुद्धिपूर्वकस्य महदादिरूप-
प्राकृतसर्गस्य अत्र तु महत्तत्त्वस्य विज्ञानाख्यस्यापि
सृष्टिं, संकल्पपूर्विकां श्रुतिर्वदति "सो ऽकामयते"त्या-
दिना "विज्ञानं चाविज्ञानं चे"त्यन्तेन, अतः कामपूर्वक-
विज्ञानादिस्रष्टृत्वेन केवलं प्रधानं नानन्दमयः प्रधाने
नित्यसंकल्पाङ्गीकारे तु सिद्ध एव नित्यः सर्वज्ञ ईश्व-
रः, संकल्पज्ञाननियतत्वात् , तथा च प्रधानाख्यो-
पाधिमानमुख्यश्चेतनविशेष एवानन्दमय उचितः न
तु तदुपसर्जनीभूतं प्रधानं, किं च सर्वजनीनानु-
भवानुसारेण ब्रह्मख्यानायोपदिशति श्रुतिः लो-
के च स्फटिकलौहित्यवदौपाधिको ऽपि कामा-
दिर्ज्ञानसामानाधिकरण्येनैव व्यवह्रियते । विद्य-
या अहं जानामीतिवदहमिच्छाम्यहं सुखीत्यादिव्यव-
हारस्यात्मन्येव सर्वैरभ्युपगमात्, न तु प्रधानादौ ।
विचारादेव तु प्रधानादावित्युच्यते तस्मादानन्दका-
मादेः प्राकृतत्वे ऽपि सो ऽकामयतेतिलोकानुसारि-
वाक्यस्य केवले प्रधाने ऽचेतनत्वादसंभव इति साधू-

त्वम्, अपि च यथा योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते तत्फलभोक्तृतया स्वामित्वात्, तथो-पाधिस्थाः सर्वे व्यापारास्तदध्यक्षचेतनेषूपचर्यन्ते स्वा-मित्वात्, न तु विद्वद्भिरप्यन्यत्र व्यपदिश्यन्ते, अ-नादिवाग्व्यवहारानुसारात्, अतः कामस्योपाधिध-र्मत्वे ऽपि सो ऽकामयतेतिश्रुतिरचेतने ऽनुपपन्नैवेति। इतश्च जीवो वा प्रधानादिर्वा नानन्दमय इत्याह।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति।

किं च अस्मिन्प्रकरणे अस्य इतरशब्दोक्त-जीवस्य तद्योगं तत्रानन्दमये योगमविभागं वेद्य-तया श्रुतिः शास्ति उपदिशति "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये अनात्म्ये अनिरुक्ते अनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सो ऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" तत्त्वेवं भयं विदुषो ऽमन्वानस्येति अस्या-यमर्थः यदा एव जीव एतस्मिन्नानन्दमये ब्रह्मणि अ-दृश्ये चक्षुराद्यगोचरे ऽनात्म्ये आत्मान्तरशून्ये पर-मात्मनो जीववदात्मान्तराभावात् अनिरुक्ते त्रिविध शब्दागोचरे ऽनिलयने जीववल्लयशून्ये सदा प्रबुद्धे भयं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठामविभागं समुद्रे नद्या इव विन्द-ते लभते, लाभश्चात्रानुभवरूप उत्तरवाक्यात्, अथ त-दनुभवानन्तरमेव स विद्वान्संसारभयादुत्तीर्णो भवति यदा तु एतस्मिन्नुत् अरं अल्पमपि अन्तरं विभागं

कुरुते अहं ततः पृथक् स्वतन्त्रइति मन्यते, अथ तस्य संसारभयं भवति यतस्तदेव ब्रह्मामन्वानस्याचिन्तकस्य भयं भयहेतुर्विदुषो विद्वदृष्येति। न च जीवे स्वस्यविभागः संभवति तस्य भेदतन्त्रत्वात्, नापि प्रधाने ऽन्यत्र वा ऽचेतने अविभागवेदनाज्जीवस्याभयमात्यन्तिकं संभवति, अतो न तयोरानन्दमयत्वमिति। यथानन्दमयवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावधारणेन परमानन्दत्वादयो ऽभ्यर्हितगुणा ब्रह्मणि मीमांसिता, एवं गुणान्तरावधारणाच्च, श्रुत्यन्तरे ऽपि ब्रह्मपरत्वमवधारयति

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्।

काण्वषष्ठाध्याये "श्रूयते स वा एव महानजआत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्यादि"। तत्र संशयः,किमयं सिद्धजीवो हिरण्यगर्भादिरथ वा परमेश्वर इति,विज्ञानमयशब्दस्य योगरूढिभ्यामात्मसामान्यवाचित्वात्। तत्र प्राप्तं, जीव एव,जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाभिर्जीवस्य पूर्वं प्रक्रान्तत्वात्,"किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यादित्यज्योतिरि"त्यादिप्रश्नप्रतिवचनपरम्पराभिः तथा मध्ये ऽपि"स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयश्चक्षुर्मय"इत्यादिना,यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भव-

ति पापकारी पापी भवतीत्यन्तेन जीव एवाभ्यस्यते जीवे चात्र ब्रह्मशब्दो हिरण्यगर्भभावेन बोध्यः प्राजापत्यं ब्राह्मं वा रूपं तनुत इत्यव्यवधानतः प्रागुक्तत्वात्, शयनमपि च जीवे सुखेनोपपद्यतइति एवं प्राप्ते आह। अन्तरत्र ब्रह्मैव भवितुमर्हति कुतः तद्धर्मोपदेशात्सर्ववशित्वशुभाशुभकर्मफलाभागित्वसर्वाधिपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणामत्रोपदेशात्, जीवानां सिद्धानामप्यसिद्धदशायां प्रतिहतेच्छतया पूर्वमुक्तान् प्रत्याधिपत्याद्यभावात्सत्कर्मणैव भूमपदप्राप्तेश्चेति। न च प्रकरणाद्यनुरोधात् सर्ववशित्वादिषु सर्वशब्दस्य संकोचः कर्त्तव्य इति वाच्यम्। ब्रह्मणो ऽपि सन्निहितावान्तरप्रकरणात्, "अथ मर्त्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत" इत्यादिना हि। अथायमशरीरो ऽमृतः प्राणो ब्रह्मैवेति मध्येन। एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इत्यन्तेनावान्तरवाक्येनोपस्थिते ब्रह्मणि किं तदित्याकाङ्क्षया यथोक्तवाक्यं प्रवर्ततइति। शयनं चोपचरितं ब्रह्मण्यपि सुप्रसिद्धं सर्वभूतगुहाशयइत्यादिवाक्येषु। वस्तुतस्तु अस्मिन्नपि संवादे परब्रह्मैव महाप्रकरणिज्ञेयं तत्रैवोपसंहारात्फलप्रदर्शनपूर्वकं ज्ञेयत्वेन विधानाच्च। जीवद्वारा च ब्रह्मणः प्रतिपादनाय जीवस्यादौ विस्तारितत्वात्,प्रकरणित्वं भ्रमादेवावगम्यते,अत एव समस्तावस्थासहिते जीवे प्रतिपादिते ऽपि पुनर्जनकेन पृष्ट अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ततो याज्ञवल्क्ये-

न प्रतिपादिते परब्रह्मणि जनको ऽन्यत्र पप्रच्छेति, याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे च जीवब्रह्मसाधारणात्मसामान्यस्यैव प्रकरणित्वं न तु केवलब्रह्मणः जडविवेकमात्रस्य ज्ञेयत्वेनोक्तत्वादतो न जीववाक्योच्छेद इति बोध्यम्। एतद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावधारणेन"स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो हि गृह्यत" इत्यादिनोक्ता विवेकासङ्गत्वादयो गुणाः ब्रह्मणि प्रतिपादितास्तत्त्वज्ञानोपयोगिन इति द्रष्टव्यम्। न केवलं धर्मव्यपदेशादेवात्रान्तस्थो विज्ञानमयो जीवादन्यः परमेश्वरः। अपि तु।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः।

भेदव्यपदेशादपि जीवादन्यो ऽत्रान्तस्थ इत्यर्थः भेदव्यपदेशश्च यथा वाक्यशेषे येषां नो ऽयमात्मा आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति आधाराधेयभावस्य भेदतन्त्रत्वात्। न चास्मच्छब्द आत्मशब्दश्चात्मसंघातमात्रपर इति वाच्यम्। मुख्यार्थपरित्यागेन संघातलक्षणायां प्रमाणाभावात्। "आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोपमयत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इतिश्रुत्यैकवाक्यत्वाच्च। न च तत्राप्युपाधिमात्रलक्षणा संभवति यः प्राणेषु तिष्ठन् यो मनसि तिष्ठन् यः चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिपृथग्वचनानर्थक्यप्रसङ्गात्। यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नितिवाक्यात्तु सुतरां सर्वभूताख्यजीवात्मसत्वं लब्धमेव, तथा "पश्यत्स्विहैव निहितं गुहाया"मितिश्रुत्या च तदेकवाक्यतयाप्यात्मशब्दो

नात्र संकोच्यः, तथा प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिरित्यादिस्मृतिशतानुमिततन्मूलश्रुत्येकवाक्यतयापि नात्र संकोचो युक्तः। न च तथापि पूर्वपूर्वसर्गसिद्धजीवेष्वेवान्तर्यामितां प्राप्तेषु तदितरजीवानामात्मनिष्ठतयोपास्यत्वेन भेदव्यपदेशोपपत्तिरिति वाच्यम्। सिद्धानां प्रतिसर्गमनेकत्वेनैको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुत्येकवाक्यतया सर्वभूतस्थस्यैकस्यैवात्मनोऽन्तात्मनिष्ठत्वेन सर्वजीवैः सर्वसर्गेषूपास्यत्वनिर्णयात्कदाचित्प्रकरणवशादेव कुत्रचिद्वाक्ये फलविशेषार्थं हिरण्यगर्भादिरूपसिद्धानामुपास्यत्वसंभवादिति। आधुनिकास्त्वस्मिन्नधिकरणे छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्थं "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु"रित्यादिवाक्यमप्युदाहरन्ति,स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इतिवाक्यशेषे च ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मपरत्वमस्य वर्णयन्ति। तन्न। पाप्मभ्य उदयस्य पापविनाशरूपतया ब्रह्मधर्मत्वाभावात्, धर्मान्तरस्य चानुक्तत्वात्, प्रत्युत तेनैव लिङ्गेन चन्द्रनक्षत्रादिदेवताप्रकरणपठितया च देवताविशेषत्वावधारणाच्च। न चादित्यास्यान्तरिति भेदनिर्देशानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आदित्यस्यान्तरपि आदित्यभिन्नस्य हिरण्यगर्भादेः स्मरणात्।

ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्मृतम्।
वेदमूर्त्तिधरः पूषा पूजनीयः प्रयत्नतः(१)॥

(१) अ० ५२ श्लो० २४।

इतिमाल्यादिषु वयाणामपि मध्ये हिरण्मयशब्दो हिरण्यगर्भएवाचोपास्यत्वेन गम्यते। किं च।

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती।
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः।
केयूरवान्कनककुण्डलवान् किरीटी।
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः॥

इतिरूपयोः श्रुतिस्मृत्योर्नारायणाख्यहिरण्मयस्य सूर्यमण्डले उपासनासिद्धेस्तदेकवाक्यतया हिरण्यश्मश्रुत्वादिश्रुतेरपि नारायणपरत्वमेव न परमेश्वरपरत्वं अपि च यस्मिन्वाक्ये रूपं संस्थानादिकं श्रूयते तत्र तद्रूपिदेवतापरिग्रह एवौत्सर्गिकः असाधारण्यात्, ब्रह्मणश्च स्वतो नीरूपतायाः ‘ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति’ सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वात्, क्वचित्तु प्रकरणादिवलाद्देवादीन् विहाय देवादिरूपैरेवारूपो ऽपीश्वर उपास्य इष्यते, न चात्र तथा बलवत् प्रकरणादिकमस्ति अन्यथा च देवतोपासनमात्रोच्छेदापत्तेः, सर्वत्रैव ब्रह्मोपासासंभवात् लीलाविग्रहो ऽपि च विष्ण्वादिदेवतानामेव स्वस्वाधिकारसंपादनार्थं न त्वीश्वरस्य “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो अक्षरात्परतः परः न तस्य कार्यं करणं च विद्यत”इत्यादिश्रुतेः संकोचे प्रमाणाभावात्। विष्ण्वादयस्तद्दवताराश्चावेशावतारा एव परमेश्वरस्येत्युक्तमोचितेर्नाशब्दमित्यत्र तदुक्तं विष्णुपुराणे।

स देवो ऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् ।
करोति सर्वभूतानां नाशं चान्ते जगत्पतिः ॥

इतिदिक् । उक्तवाक्यनिर्णयेन सर्ववशित्वादयो गुणा मीमांसिताः इदानीमाकाशादिविभूतिरूपिब्रह्मपराणि वाक्यानि तत्तद्भावबोधकगुणनिर्णयाय मीमांस्यन्ते पादसमाप्तिं यावत् ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ।

काण्वचतुर्थाध्याये पठ्यते सुषुप्तं जीवं प्रकृत्य "एतत्सुप्तो ऽभुद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदा भूत्कुत एतदागादित्यस्य" प्रत्युत्तरे तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्शेत"इत्यादि । तत्राकाशः किं भूताकाशः, किं वा तद्देवता, किं वा परं ब्रह्मेति, संशयः, उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मवाचकब्रह्मात्मादिशब्दवन्मुख्यवाक्ये भूताकाशादिवाचकस्याकाशशब्दस्य श्रवणात्, अन्यतरत्वस्य गौणत्वे नियामकाभावात्, त्रयाणामेव च स्वापाधारत्वाविशेषाच्च । तत्रायं निर्णयः,आकाशः प्रकृतेः परं ब्रह्म, कुतस्तल्लिङ्गात्,लिङ्गानि च स यथोर्णनाभि स्तन्तुनोच्चरेद् यथा ऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति उत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणदृष्टान्तनामादीनि सर्वश्रुतिषु ब्रह्मणि तथा दृष्टान्तदर्शनात्, अचेतनस्य

भूताकाशस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानर्हत्वाच्च देवतायाश्च सर्वदेवान्तर्गतत्वस्याकारणत्वात्, य एवायमाकाशे पुरुष इति पूर्ववाक्येनाकाशदेवताया: ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च। सत्यस्य सत्यमिति च नामपूर्ववाक्येन ब्रह्मण्येव व्याख्यातं तत्र हि सत्यशब्देन पञ्चभूतानि व्याख्याय तदपेक्षयापि निषेधशेषं ब्रह्म सत्यमितिश्रुत्यैव स्पष्टमुक्तं तथा।

चैतन्यापेक्षया प्रोक्तं व्योमादिसकलं जगत्।
असत्यं सत्यरूपं तु कुम्भकुण्डाद्यपेक्षयेति॥

स्कान्दे ऽप्युक्तश्रुतिसमानार्थके ब्रह्मण एव सत्यसत्यत्वलब्धमिति। तस्माच्छब्दसाम्ये ऽपि ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मैवाकाशशब्दार्थः आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि रूपकविधया विभुत्वनिर्लेपत्वादिप्रमाणलाभाय श्रुत्या प्रयुक्तो मुख्ये चन्द्र शब्दवत्, अत एव परमे व्योमन्प्रतिष्ठितेत्यादिबहुषु श्रुतिष्वाकाशरूपेण ब्रह्म निर्दिश्यते एतेनागाम्यधिकरणेष्वपि प्राणज्योतिरादिशब्दा अपि जीवनत्वप्रकाशकत्वादिप्रतिपादनाय रूपकत्वेनैव व्याख्येयाः। नानार्थताया गङ्गायां घोष इतिवल्लक्षणायाश्चायुक्तत्वादिति। वस्तुतस्तु आकाशप्राणज्योतिरादयः शब्दाः आकाशादिभावापन्नब्रह्मपरा एवैतेषु ब्रह्मवाक्येषु भवन्ति केवलब्रह्मपरत्वे सत्याकाशादिलिङ्गानुपपत्तेः तत्र शयनमाकाशलिङ्गमस्ति शयनं हि व्यापारोपरमः स च करणवर्गस्य

स्वस्वगोलकपरित्यागेन हृत्पद्मस्थशून्यप्रदेशावस्थाना-देव भवतीति, वक्ष्यामश्च ब्रह्मपरञ्ज्योतिर्वाक्ये ज्योति-षो भौतिकस्य लिङ्गं तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतस्मिन् शरीरे सं-स्पर्शेनोष्णिमानं विजानातीत्यादि। मनुष्यादिशब्द-वच्चैवं सति निरूढलक्षणयैव शक्तितुल्यया युक्त आ-काशादिशब्दस्यापि तेषामात्मनि ब्रह्मणि प्रयोगः।

लौकिका वैदिकाः शब्दा ये केचित्सन्ति पार्वति।
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम्॥

इत्यादिस्मृतिरिति। अयमेव च पक्ष आचार्य-संमत इति जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यादिवक्ष्यमाण-सूत्राद्गम्यते तेन हि सूत्रेण जीवप्राणरूपाभ्यामेव ब्र-ह्मोपासना सिद्धान्तयिष्यति अस्मिन्नपि पक्षे परमे व्योमन्नित्यादौ रूपकमेव। आधुनिकास्तु अस्मिन्न-धिकरणे छान्दोग्यप्रथमपाठकस्थवाक्यमिदमुदाहर-न्ति "अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति अ-स्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वा-णि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति अत्र सर्वभूतकारणत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याहुः, तन्न प्रकरणादिशून्यात्केवललिङ्गात् श्रुतेर्बलवत्त्वात्, न ह्यत्र वाक्ये अस्मदुदाहृतवाक्यवद्ब्रह्मणः प्रकरणं श्रुतिर्वास्ति श्रुतिलिङ्गेत्यादिपूर्वमीमांसासूत्रेण च शब्दोपेक्षया लिङ्गस्य दुर्बलत्वमवधारितं नाप्यत्र ब्रह्मलिङ्गमस्ति अस्य लोकस्य का गतिरित्यत्र हि

भूर्लोकस्थजना एवोक्ताः प्रत्युत्तरे भूतानीत्युक्तत्वात्, एवं च सर्वाणि भूतानीत्यादिब्रह्मलिङ्गं भवति आकाशसाधारण्यादाकाशादुत्पत्त्यादिद्वारैषां भूर्लोकस्थानां सर्वभूतानां सृष्टिस्थितिसंचारादिति पूर्ववदेवाह।

अत एव प्राणः

ब्रह्मप्रकरणशब्दवति श्रुत्यन्तरे पूर्वसूत्रोदाहृतवाक्यसदृशं वाक्यं श्रूयते "क्वैष एतद्वा लोके पुरुषो शयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने, यदा सुप्तः स्वप्नं न पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति एतस्मादात्मनः प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्तइत्यादि। अत्र सर्वं पूर्वसूत्रवद्बोध्यम्। अत एवेति ऊर्णनाभिदृष्टान्तादिरूपात् ब्रह्मलिङ्गादेवेत्यर्थः। अत्राप्याधुनिकाः छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्थमेव वाक्यान्तरमुदाहरन्ति "सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंतीति। तत्र दूषणं पूर्वसूत्रवदेव बोध्यम्, अधिकं तु अत्रादित्याभ्यां सह पाठो ब्रह्मपरत्वे बाधक इति। पूर्ववदेवाह।

ज्योतिश्चरणाभिधानात्।

छान्दोग्यतृतीयप्रपाठकइदमाम्नायते "अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु लोकेषु इदं वाव तत् यदिदमन्तः पुरुषे ज्यो-

ति" रिति अत्र किमादित्यादिज्योतिरुच्यते, किं वा भूतज्योतिर्भावापन्नः परमात्मेति, संदिह्यते, ज्योतिःशब्दाद्ब्रह्मणश्च पूर्ववाक्यसन्निहितत्वात् ,तत्रायं निर्णयः ज्योतिरिह ब्रह्म,कुतः चरणाभिधानात् ,पूर्वस्मिन् वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम्,"एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादो ऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति"मन्त्रेण तत्र यतश्चतुष्पाद्ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसंबन्धिनिर्दिष्टं तस्यैव चरणत्रयस्यात्र ज्योतीरूपेणाभिधानात्,द्युसंबन्धप्रत्यभिज्ञाबलेनोचितत्वादित्यर्थः आदित्यादिज्योतिस्त्वसन्निहितम् अतः पूर्ववाक्यस्थपुरुषादिशब्दलिङ्गादिबलात् ज्योतिःशब्दो ऽत्र ज्योतिः(*शक्ति[१]) शबलब्रह्मपरो न केवलब्रह्मपरश्च केवलब्रह्मपरत्वे तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रै तत्कर्णावपि गृह्य नदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति ज्योतिर्लिङ्गानुपपत्तेः।

छन्दो ऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतो ऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम्।

ननु पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये चतुष्पात्त्वेन ब्रह्म न प्रक्रान्तं गायत्रीमेव प्रक्रम्य तामेवभूतपृथिवीशरी-

---

(१) उपाधि रितिर पु० पा०।

रहृदयभेदैर्व्याख्याय सैषा चतुष्पदा गायत्री तदेतदेवाभ्यनूक्तमेतावानस्य महिमेत्यादिना गायत्र्याख्यछन्दस एवाभिधानादिति चेन्न। तथा चेतो ऽर्पणनिगदात्, गायत्र्याख्यछन्दोविभूत्या तदनुगते ब्रह्मण्येव चेतःसमाधानस्य कथनात्, हि यस्मात्तथा दर्शनश्रुतिर्वर्तते ततो ज्यायांश्च पुरुष इति, केवलगायत्र्यां पुरुषत्वासंभवादित्यर्थः,गायत्री छन्दसामहमितिस्मृतिरप्येवं दृश्यतइति, किं च।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्।

एवं गायत्रीद्वारा ब्रह्मण्येव चित्तसमाधानं भूतादिपादकथनोपपत्त्यर्थमपि मन्तव्यमित्यर्थः। न हि ब्रह्मापरिग्रहे भूतपृथिवीशरीरहृदयानां चतुर्णां पादानां छन्दसि संभवः परिच्छिन्नत्वात्। ननु पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौराधारत्वेन निर्दिष्टा इह तु यदतः परो दिवो ज्योतिरिति पञ्चम्या द्यौरवधित्वेनेत्युपदेशभेदान्न तत्रोक्तस्यात्र प्रत्यभिज्ञानमस्तीति सूत्रावयवेनाशङ्क्य समाधत्ते।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्।

नायं दोषः उभयस्मिन्सप्तम्यन्ते चोपदेशे ऽर्थस्याविरोधादर्थैक्यादित्यर्थः। यथा हि वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इत्युभयथैक एव श्येनो

ब्रह्माग्र उदीयमान उपदिश्यते सामान्यतो बोधितो ऽपि ब्रह्माग्रसंलग्नश्रयेनान्तरव्यावृत्तये परत इति। यथैव दिव्येव सज्ज्योतिरवच्छिन्नं ब्रह्म दिवआरम्भकज्योतिर्व्यावृत्तये दिवः पर इत्युच्यते। एवं हि सन्निष्टिलिङ्गशरीरभावापन्नं ज्योतिर्विराडाख्यस्थूलशरीरस्य द्युशिरसि स्थितं लभ्यतइति, इदं च लिङ्गादेहतापन्नं ज्योतिरिति अस्यैव चोपपत्तेब्रह्मेत्यागामिसूत्रात्, श्रुत्यनुसारिणोबोध्यम्। यद्यपि लिङ्गशरीरं सप्तदशावयवकं सूक्ष्मपञ्चभूताश्रितमेव तथापि (ज्योतिःप्राधान्याद्विशेष्यात्तद्वादेतिन्यायेन[१])ज्योतिरित्युच्यते तस्मिन् ज्योतिष्यनुगतश्चान्तर्याम्येव ज्योतिःशब्दार्थो बोध्यः। तदेतत् श्रुत्योक्तं यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते इदं वा व तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिरिति प्रदीपकलिकाकारं हृदिस्थमित्यर्थः अंशांशिनोरभेदादितिभावः। स्थूलदेहमध्ये चान्यतेजो नास्ति जठरादौ चास्यैवाधिक्येन वृत्तिलाभमात्रम् अस्यैव चोष्मासंस्पर्शेन जीव देहेषूपलभ्यतइति श्रुत्योक्तत्वात्, अतो न ब्रह्माण्डाद्बहिः स्थितमावरणाद्रूपं ज्योतिरिह ग्राह्यं दिवीत्याधारत्वानुपपत्तेश्चेति निर्णयः, पूर्ववदेवाह

प्राणस्तथाऽनुगमात्।

अत एव प्राण इत्यधिकरणे विरुद्धलिङ्गाभावाल्लिङ्गेनैव ब्रह्मावधृतम्, इदानीं यत्र विरुद्धनाना-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

लिङ्गानि सन्ति तत्र लिङ्गमात्रं न नियामकं अतस्तथाविधं प्राणवाक्यं लिङ्गाविरोधपूर्वकं हेत्वन्तरेण ब्रह्मपरतया अत्रावधारणीयमित्यपौनरुक्त्यं न केवलं लिङ्गादेव प्राणो ब्रह्म अपि तु अनुगमादपीति,तथा शब्दार्थः, ज्योतिरधिकरणेन व्यवधानं च तदधिकरणस्य न्यायस्योत्तरसूत्रे आश्रितत्वादित्यनेनानुकर्षार्थमिति मन्तव्यम् । कौषीतकीब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायां "प्रतर्द्दनमिन्द्र उपदिदेश प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्वे"ति । तत्र संशयः प्राणो ऽत्र इन्द्रो, वायुविशेषो जीवः,परमात्मा वेति । चतुर्णामपि लिङ्गदर्शनात्,तत्र तं मामायुरमृतमुपास्वेति इन्द्रदेवतालिङ्गम्, अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गं,"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि"ति जीवलिङ्गम्,एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमूर्ध्वं निनीषते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो ऽजरो ऽमर इति च ब्रह्मलिङ्गमिति, तत्रायं निर्णयः, प्राणो ऽत्र ब्रह्म, कुतः, अनुगमात् , ब्रह्मण इन्द्रादिषु विष्वेवानुगमात्, सर्वलिङ्गोपपत्तेरिति शेषः, तेषु चानुपपत्तेरिति भावः, ब्रह्म हि सर्वरूपं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादिश्रुतेः अतः सर्वे धर्मा इन्द्रत्वादयस्तत्र संभवन्ति इन्द्रादिधर्मास्तु न प्राणादिष्विति अनुगमादिति हेतुमेव विवृणोति त्रिभिरुपसूत्रैः ।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म संबन्धभूमा ह्यस्मिन् ।

ननु प्राणो ऽस्मि प्रज्ञात्मेतीन्द्रस्योपदेष्टुः स्वात्मोपदेशात्प्राणो न ब्रह्म, किन्तु बलादियोगादिन्द्र एवेति चेन्न, हि यस्मादस्मिन्प्रकरणे ऽध्यात्मसंबन्धप्राचुर्यमेव वर्तते नाधिदैवसंबन्धप्राचुर्यमिति शेषः, आत्मानं जीवमधिकृत्य वर्तते यत् तदध्यात्मं प्राणादिकं 'स्वभावो ऽध्यात्ममुच्यते' इति स्मृतेः, स्वस्यात्मनः पदार्थजातमिति तस्यैव संबन्धप्राचुर्य्यं दृश्यते "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि" त्युपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राश्च प्राणेष्वर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो ऽजरो ऽमर इत्यादिष्विति, प्रज्ञामात्राः ज्ञानेन्द्रियांशाः अतो ऽत्र सर्वोपकरणसहितो जीवो ऽवश्यं ग्राह्यः, तथा च नेन्द्रपरिग्रहः संभवति, इन्द्रस्य प्रतिनियताधिकारेण सर्वानुगतत्वाभावादिति । यच्च "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छन्तस्य मे तत्र लोमापि न मीयत" इति वाक्यं तदिन्द्रस्य प्राणत्वे लिङ्गं न भवति ज्ञानस्तुतिपरत्वात्तद्वाक्यस्येति कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेश उपपद्यतां तत्राह ।

शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत् ।

तं मामुपास्वेत्युपदेशस्तु एष त आत्मा तत्त्वमसीत्यादि शास्त्रीयज्ञानादेव मन्तव्यो यथा वामदेवस्येत्यर्थः, यथा हि वामदेवो रुद्रः ऋषिविशेषो वा स्वस्यात्मा ब्रह्मेति ज्ञात्वा ब्रह्मण्यात्मभावेनाहं मनुरभवं सूर्यश्चेति शास्त्रीयज्ञानवानभूत् "तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे ऽहं मनुरभवं सूर्यश्च"त्यादिश्रुतेः तथैवेन्द्रो ऽपि परमात्मानं स्वस्यात्मानं ज्ञात्वोपदिदेश मामुपास्वेति न तु देवात्मानं ।"स म आत्मेति विद्यादिति पारोक्ष्येणैवोपसंहारादिति । प्रतिपादितं च पञ्चसूत्र्यां ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वं स्वतः सदा सर्वद्रष्टृत्वात्, जीवानां च कादाचित्कात्यल्पतदधीनज्ञानयोग्यतामात्रेण गौणमात्मत्वं ब्रह्मत्ववत् तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतो ऽमृतं नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टा ।

ते चैनं नाभिनन्दति पञ्चविंशकमच्युत ।
ईश्वरेच्छावशात्सो ऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपरम्पराभिः अतो नेह प्रस्तूयते ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ।

ननु देवतालिङ्गाभावे ऽपि जीवस्य पञ्चवृत्तेः प्रधानप्राणस्य चोपदर्शितलिङ्गाभ्यां तावेव प्राणशब्दार्थौ युक्तौ न ब्रह्म तल्लिङ्गद्वयानुपपत्तेरिति चेन्न ।

उपासात्रैविध्यात् जीवप्राणब्रह्मधर्मैश्चात्र उपासनाया-
स्त्रैविध्यं श्रूयते तथा चात्र जीवादीनामुपास्यत्वे जी-
वोपासनं, प्राणोपासनं, ब्रह्मोपासनं चेति, वाक्यभेदः
स्यादित्यर्थः, ननु ब्रह्मपरत्वे ऽप्युपासात्रैविध्येन वा-
क्यभेदः स्यात्, नेत्याह तद्योगादिति, इह एकस्मि-
न्नेव ब्रह्मणि प्रकारत्रयेणैकस्या एवोपासनाया युक्त-
त्वात् उपास्यधर्म्मभेदादित्यर्थः। इदमपि क्व दृष्टं तत्रा-
ह आश्रितत्वादिति, तथा चेतो ऽर्पणनिगदादित्य-
नेन पूर्वाधिकरणे गायत्रीरूपेण पादो ऽस्य विश्वा-
भूतानीत्यादिपुरुषधर्मेण चैकस्यैव ब्रह्मण एकस्या
उपासनाया आश्रितत्वादित्यर्थः,उपासात्रैविध्यं च जी-
वरूपेण, मुख्यप्राणरूपेण, स न साधुना कर्मणा भूया-
न्नित्यादिना स्वरूपेण चैकस्या एवोपासनायास्त्रिप्रका-
रत्वम्। नीलं सुगन्धिमहदुत्पलमितिवदिति। अत्र
शास्त्रदृष्टेत्याद्युक्तसूत्रे जीवब्रह्मणो एकांशवदख-
ण्डताऽऽचार्य्यसंमता न भवतीत्यवधारणीयम्, अख-
ण्डत्वे हि जीवधर्मो ऽपि ब्रह्मधर्म एवेत्युपासाद्वै-
विध्यमेव स्यात्, तथा पूर्वपक्षो ऽपि जीवलिङ्गेन न
स्यात्, यदीन्द्रस्य मामुपास्स्वेत्युक्तिः शास्त्रदृष्टेत्यादि-
सूत्रे नाखण्डतया समाहिता स्यात् तदा तुल्यन्या-
यतयेतरस्य जीवधर्मस्यापि समाधाने सिद्धे पुनर्जी-
वलिङ्गानुदयादिति।

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञाना-
मृताख्यऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

पूर्वपादे आकाशाधिकरणमारभ्य कानिचिद्विभूतिभी रूपैस्तदनुगतब्रह्मबोधकानि वाक्यान्यवधारितानि ईश्वरविभूतयस्तद्वाक्यानि च विशिष्य सर्वाणि ब्रह्मणा ऽप्यवधारयितुं न शक्यन्ते तस्य सर्वरूपत्वात् श्रुतीनां चानन्त्यात्, तथा च गीता नान्तो ऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तपेति अत इदानीम्।

अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥

इत्यादिस्मृतीरनुसरन् सामान्यतः सर्वैरेवप्रकृतिपुरुषतत्कार्य्यरूपैस्तत्तच्छ्रुतिषु श्रुतिलिङ्गादिभ्यो ब्रह्मावधारणीयमित्याह।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्।

न केवलमाकाशाद्यनुगतमेव ब्रह्माविभागलक्षणाभेदेनाकाशादिरूपमेव मन्तव्यम्, अपि तु सर्वत्रैव जीवपर्य्यन्तेष्वनुगतं ब्रह्म सर्वरूपं ज्ञेयं कुतः

प्रसिद्धोपदेशात्।

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन् सर्वस्मान्तरो यस्य सर्वं शरीरमित्यादिरूपात्मकलस्मृतिप्रसिद्धात्, श्रौतोपदेशादित्यर्थः। एषु च वाक्येषु सामान्यात्मपरत्वे प्रधानपरत्वे च यः संशयः स प्रसिद्धशब्देन निरा-

कृतः, एतादृशोपदेशस्य मनुवशिष्ठपराशरादिभिः स्वशास्त्रेषु परमात्मन्येव कृतत्वात् (*यथा मनौ शरीरेष्वंशभेदेनाधिकारिणो विष्णवादीनुक्त्वोक्तम् ।

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमिति ॥
विष्णुपुराणे च ।
तदेव सर्वमेवैतत् व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ।
तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण वस्थितम् ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्[1] ॥

इति[2]) ननूक्तेषु श्रुतिस्मृतिवाक्येषु कुत्र चिदाधाराधेयभावः कुत्र चिच्चाभेद इति कथमेषामेकार्थपरतोच्यतइति चेन्न । अविभागलक्षणस्यैवाभेदस्योक्ततया सर्वत्रामेकार्थत्वात्, अत एव तदनुप्रविश्येत्युक्तवाक्ये प्रवेशादेवाभेदः प्रतिपादितः अत एव च सूत्राकारेणापि पूर्वं ब्रह्मेत्येवं रूपस्य श्रुतिगणस्यार्थो ऽविभाग एवेति प्रतिपादयितुं सर्वमित्यनुक्त्वा सर्वत्रेति सूत्रितमिति । अत्रानेन पादेन सर्वभूतेषु चात्मानमित्येवंविधानां श्रुतीना-

(१) अं० १ अं० २ श्लो० २४ ।
(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

मन्तर्यामिपराणां ब्रह्मपरत्वमवधार्य्यते उत्तरपादेन च यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मनेवानुपश्यतीत्येवंविधवाक्याना "माधारतापराणा" मर्थो ऽवधारणीय इति विभागो बोध्यः। एवं च सति "यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवा ऽनुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत" इति-सकलवेदान्तस्य मुख्योपापासना मीमांसिता भविष्यतीत्याचार्य्याशयः तथा तत्तुसमन्वयादित्यत्रोक्तः समन्वयश्च सिद्धो भविष्यतीति। सर्वं खल्वित्यादिवाक्येषु न केवलं स्मृत्यादिप्रसिद्धादेवोपदेशाद्ब्रह्म ग्राह्यम्, अपि तु

विवक्षित गुणोपपत्तेश्च।

सर्वं खल्वित्यादिवाक्येषु विवक्षितास्तात्पर्य्यविषये गुणाः सत्यसंकल्पत्वादयस्तेषां ब्रह्मण्येवाञ्जस्येनोपपत्तेश्चेत्यर्थः तेष्वेकं वाक्यमुदाह्रियते छान्दोग्यतृतीये इदमाम्नायते "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषः स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीराभारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकाम एष म आत्मा ऽन्तर्हृदये ऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा एष म आत्मा ऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादेतद्ब्रह्म एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्या-

द्धा न विचिकित्सास्तीति" अस्यार्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जत्वात्तल्लत्वात् तदनत्वात् तज्जीवनाद्य इतिहेतोः सर्वत्र रागद्वेषशून्यतया शान्तो भूत्वा प्रकरणाद्वाक्यशेषे ब्रह्मशब्देन प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च। तदेव ब्रह्मोपासीत सदा चिन्तयेत् यतोऽयं पुरुषो जीवसमूहः क्रतुमयःसंकल्पमय एव। यं यं वापि स्मरन्भावमित्यादिस्मृतेः। तत्राधिकारिणमाह, स क्रतुमिति, यस्य पुरुषस्याद्धा तत्त्वतो ब्रह्मनिश्चयो ऽस्ति नत्तु विचिकित्सा संशयः स क्रतुं वक्ष्यमाणोपासनं कुर्वीत तत्रोपासनाया आकारमाह मनोमय इत्यादिनेति, प्रेत्येतिवचनाद्देवाभिसंभवनं ब्रह्मलोकद्वारा बोध्यम्, तत्र संशयः किमत्र मनोमयत्वादिना प्रसिद्धो मानसो ब्रह्मा गौणब्रह्मोपास्यो ऽथ वा परमिति, तत्रायं निर्णयः यद्यपि मनोमयब्रह्मशब्दावेकैकस्य गौणतयोभयत्रोपपत्तेः, तथापि सत्यसंकल्पत्वात्संकुचितसर्वकर्मत्वादयो गुणा ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते, अतो ऽणुरपि विशेषो ऽध्यवसायकर इतिन्यायेन गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये संप्रतिपत्तिरितिन्यायेन च परं ब्रह्मैव सर्वं खल्वित्यत्रोक्तं तदेव चोपास्यमिति मनोमयत्वादयश्च धर्मा ब्रह्मण्यपि गौणास्तस्य सर्वमयत्वप्रसिद्धेः, स म आत्मेत्युच्यमानस्य जीवात्मत्वस्योपपादनार्थं तु विशिष्य जीवोपकरणमयत्वमुक्तं न तु मनआदीनां करणत्वादिकमत्र विवक्षतं येन ब्रह्मणि तदनुपपत्तिःस्यात्, तदेतत्सूत्रकारैर्विवक्षितशब्देनोक्तमितिबो-

ध्यम्, एवं श्रुत्यन्तरेऽपि संशयनिर्णयादय उन्नेयाः।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः।

शारीरो जीवः शरीरपरिच्छिन्नवृत्तिकत्वात् स नात्रोक्तः यथोक्तगुणानुपपत्तेरित्यर्थः।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च।

कर्मकर्तृव्यपदेशादपि "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी"त्येवं रूपात् शारीरो हिरण्यगर्भादिः सकलजीवः श्रुतिस्मृतिषु ब्रह्मोपासकत्वेन प्रसिद्धतया नोक्तश्रुत्यर्थ इत्यर्थः। नन्वयं कर्मकर्तृव्यपदेशो राहोः शिर इतिवद्गौणतया व्याख्येय इति तत्राह।

शब्दविशेषात्।

अभिसम्भवितास्मीत्यादिरूपात्ततः श्रुतिषु यथायोग्यं शब्दविशेषान्नात्र कर्मकर्तृव्यपदेशो गौण इत्यर्थः। अभिसम्भवनप्रवेशादिकं हि लयरूपं श्रुतिषु भेदेनैव प्रयुज्यते यथाजीवस्यावरोहे वायुर्भूत्वा धूमो भवतीति नदीनां च समुद्रप्रवेशे ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवतीति भवनं चाविभाग इति प्रागेवोक्तमिति।

स्मृतेश्च।

ऽ ... ...भिरेवं मिदा"एवं खलि

त्या"दिश्रुतौ कर्मकर्त्तृत्वव्यपदेशो न गौण इत्यर्थः सा स्मृतिः ।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ।
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥

इत्यादिरिति । प्रसिद्धोपदेशादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य समाधत्ते ।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ।

अर्भकमल्पमोको नीडं स्थानं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादल्पायतनत्वादिति यावत्, तथा तद्व्यपदेशात् अर्भकव्यपदेशाच्च, न ब्रह्मपरत्वमुपदर्शितवाक्यानां भवति"एष म आत्मा अन्तर्हृदय"इति परिच्छिन्नायतनत्वकथनात्, अणीयान् व्रीहेर्वेत्यादिनाचाल्पत्वश्रुतेरितिचेन्न, एवं निचाय्यत्वात् एवं द्रष्टव्यत्ववचनादित्यर्थः, अन्तकरणावच्छेदेनैव हि परमेश्वरो जीवानामात्मतया ऽभिव्यज्यतइति ननु । वास्तवमल्पत्वमेव कथं न

स्यादित्याशङ्क्याह, व्योमवच्चेति, ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना व्योमवद्व्यापकं च यतः श्रूयतइति शेषः, अनेन च दृष्टान्तेन घटाकाशवन्मनआद्यवच्छिन्नतया अणीयस्त्वव्यपदेशः श्रुत्युक्ताणीयस्त्वदृष्टिश्चोपपादितेति द्रष्टव्यम्।

संभोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात्।

नन्वेवमेकस्मिन्नेव हृदयमनःप्राणादावात्मद्वयाभ्युपगमे जीवसुखादिना परमात्मनि संभोगः प्रसक्तः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंमिश्रणे तुल्यभोगरूपस्य संभोगस्य दर्शनादितिचेन्न, वैशेष्यात्, ज्ञान्यत्वादिरूपेणोभयोर्विशेषवत्वात्, तथा च जीवाद्ब्रह्मणि स्वरूपभेदात् जीवोपाधितो ब्रह्मोपाध्युत्कर्षाच्च न भोगसङ्कर इत्यर्थः दृष्टं चैतत् यथा अश्वभोगेनाश्वारूढस्य राज्ञो न भोग इति, स्त्रीपुरुषयोश्चोपाधिभेदे ऽप्युपाध्योरेकजातीयतया भोगसाम्यमिति, ये पुनरखण्डतां जीवब्रह्मणोराहुस्तेषामयं दोषो ऽपरिहार्य्य एव आत्मैक्ये सति चक्षुराद्यवान्तरोपाधिजन्यभोगस्य तद्व्यापकोपाधिमनोद्वारेण यथा जीवे संभवः तथा मनोरूपावान्तरजीवोपाधिजन्यभोगस्यापि तद्व्यापकोपाधिद्वारेणेश्वरे युक्तत्वात्, व्याप्यव्यापकभावापन्ननानामनोभिरेकात्मनि विविधभोगानां कायव्यूहस्थले दृष्टत्वाच्च। यदि च जीवरूपेण ब्रह्मणो ऽपि दुःखभोगादिकमभ्युपगम्यते 'स एव जीवः सुखदुःखभोक्ते'तिवाक्या'त्तदा न लि-

प्यते लोकदुःखेन बाह्यः"“एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नो ऽपि बलेन भूयात्” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः जीवभोगस्य प्रतिषेधो ब्रह्मणि विरुद्ध्येत स एव जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिवाक्यं च ब्रह्मैवेदं विश्वमित्यादिवाक्यवदेवाविभागलक्षणाभेदपरमिति प्रपञ्चितं पञ्चसूत्र्यां, यदपि जीवब्रह्मशब्दयोरुपाधिविशिष्टे एव शक्तिर्वाच्या तथा चोपाधिभेदान्न भोगसङ्कर इति तन्मतं तदपि प्रागेव निराकृतं, विशिष्टास्यानतिरिक्तत्वे सङ्करतादवस्थ्यात्, अतिरिक्तत्वे च भवदभिमताखण्डत्वानुपपत्तेः, लक्षणां विना ऽप्यस्य उक्ताभेदेनाभेदवाक्योपपत्तौ लक्षणया अन्याय्यत्वात्, तटस्थब्रह्मानापत्त्या ऽहं कर्त्तव्यविद्यानिवृत्त्यसंभवाच्च, जीवे ब्रह्मणि चोभयत्रैवाध्यारोपापवादयोरविवेकरूपयोर्वैयधिकरण्यापत्तेश्चेति, यदपि तैरुच्यते जीवे ऽपि भोगः कल्पित इति। तदपि न, स्वप्रतिबिम्बितसुखदुःखसाक्षात्काररूपत्वात्तस्येति दिक्। अस्मिन्सूत्रे समुपसर्गप्रदानाद्ब्रह्मणि स्वान्तन्त्र्येण नित्यानन्दभोगो ऽस्तीति गम्यतइति स्मरणीयम्। इदानीं भोगप्रसङ्गेनेश्वरस्यात्तृत्वगुणमवधारयति।

अत्ता चराचरग्रहणात्।

कठवल्ल्यां श्रूयते “य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ईशानं भूतभव्यस्य ततो न विजुगुप्सत”इति। तत्राग्निर्वा,जीवो वा,परमात्मा वा,अत्तृ-

त्वेनोक्त इति संशयः, त्रयाणामेवाग्निजीवपरमात्म-नामस्यामुपनिषदि पूर्वमुपवर्णिततया प्रकरणस्य तु-ल्यत्वादिति। तत्र पूर्वपक्षः, जीव एवात्र भोक्ता मध्विति विशेषवचनात्। ईश्वरो हि मिष्टामिष्टं ज-गदेव स्वात्मन्युपसंहरतीति तत्परत्वे विशेषवचना-नौचित्यात्, अत एव नाग्निरपि तस्यापि मिष्टाविचा-रात्, तस्मात् जीवमन्तिकादिति जीवशब्दाच्च, जीव एवात्रात्ता युक्त इति। तत्रायं सिद्धान्तः, अत्तात्र पर-मात्मैव, कुतः, चराचरग्रहणात्, इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वित्यादिका एव चतुर्थाध्यायीयमधुवि-द्यानुसारेणात्र मधुशब्देन समस्तचराचरग्रहणात्, किं च ईशानं भूतभव्यस्येत्यनेनात्तुरीशितव्यतया समस्त-चराचरग्रहणमपि परमात्मनो ऽन्यत्रासंकुचितसर्वै-श्वर्य्याभावादत्रोपपद्यते अतः सकलभूतभव्यचराच-रेश्वरत्वेनोक्तोत्ता परमेश्वर एव भवति।

प्रकरणाच्च।

"न जायते म्रियते वा विपश्चिदि"त्यादिना सन्नि-धानेन ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात्, अग्निजीवयोश्च व्य-वहितावान्तरप्रकरणस्थत्वादित्यर्थः, जीवशब्दस्य जी-वरूपेणोपासनार्थमित्युक्तं जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति-सूत्रइति। नन्वयं भोगो ऽपि जीवरूपेणैवास्तु किं पृथग्भोगान्तरकल्पनयेति तत्राह।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ।

इतश्च परमेश्वरो ऽत्ता भवति हि यस्मात् गुहां प्रविष्टावात्मानौ जीवेश्वरौ द्वावेवात्तारौ तद्दर्शनात् "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" इति पूर्ववाक्ये द्वयोरेव जीवेश्वरयोर्भोक्तृत्वश्रवणादित्यर्थः, पुण्यस्य लोके विराडाख्यपुरे परार्द्धे परमर्द्धिमति या गुहा भुवर्लोकाख्यं हृदयगह्वरं तस्यां ज्योतिर्मण्डलरूपलिङ्गशरीरोपाधिना प्रविष्टौ ऋतं सत्यं कामजातं पिबन्तौ भुञ्जानौ समष्टिजीवेश्वरौ ब्रह्मविदग्निविणाचिकेतसः छायातपसदृशौ वदन्ति सहस्थितिगतिनियमादिभ्य इति श्रुत्यर्थः, तस्मात् द्वयोरेव पृथक् पृथक् भोक्तृत्वं सिद्धं तथा गीतायामपि जीवस्य भोक्तृत्वमुक्तम् ।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥
परमात्मेति चाप्युक्तो देहे ऽस्मिन् पुरुषः परः ॥
इत्यादिना । शान्तिपर्वादौ च ॥
त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ।
इत्यादिना । तथा युक्तेरपि ईश्वरस्य भोगः सिद्ध्यति ईश्वरस्य नित्य आनन्दः श्रुत्यादिभिरानन्दमयाधिकरणे पञ्चसूत्र्यां च प्रसाधितः, तथा ईश्वरो-

पाधेः सत्त्वरूपतयाऽप्यानन्दवत्वं स्वत्त्वस्य सुखस्वभावत्वात्, स चानन्दोऽवश्यमीश्वरचेतने भासते तस्य सर्वज्ञत्वात्, उपाधिसुखादीनामज्ञातसत्त्वादर्शनाच्च, तथा चोपाधिवृत्तिद्वारतां विना स्वप्रतिबिम्बितसुखानुभवो ब्रह्मणोऽभ्युपगतः स एव च भोग इति । किं चानन्दाभोक्तृत्वे सतीश्वरस्य नित्यानन्दत्वेन स्तुतिर्नोपपद्यते अभोग्यानन्दस्य लोकेऽनुपादेयत्वात्, "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीत्याद्याः" भोगप्रतिषेधकश्रुतिस्मृतयस्तु (*जीवदर्शनं प्रत्ययाविशेषाख्यं सुख्यभोगमेवापाकुर्वन्ति[1]) किं वा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इतिश्रुत्यैकवाक्यतया जीवसुखदुःखेनेश्वरे साङ्कर्य्यमेव प्रतिषेधन्ति, तथा च यथा राज्ञः सेवकापराधिनौ सुखदुःखे भोजयतस्तद्विलक्षणं सुखमात्रस्य भोगान्तरं तत्समकालीनं दृश्यते, तथैव परमेश्वरस्यापि भोगान्तरमनुपेयमिति । नचैवं 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट' इति पातञ्जलसूत्रे बिम्बान्तर्गतभोगस्य निराकरणं विरुध्येतेति वाच्यम् । वक्ष्यमाणभोगत्रयमध्ये भोगद्वयप्रतिषेधस्यैव व्यासभाष्यव्याख्यानतस्तदर्थत्वात्, तथा हि क्लेशादिव्याख्योत्तरं भाष्यं विपाकजात्यायुर्भोगाः ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते। स हि तत्फलस्य भोक्तेतियोऽनेन भोगेनापरामृष्टः स

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

ईश्वर इति, अत्र च द्विविधो भोगो ऽवगम्यते एको विपाकान्तर्गतो मनो निष्ठः स चान्नपानस्रक्चन्दनादिसूक्ष्मांशैः सुखाद्यात्मकस्य मनसः पोषणं शब्दाद्याकारवृत्तिश्च, अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य योऽणिष्ठस्तन्मनो भवतीत्यादिश्रुतेः, भुजपालनाभ्यवहारयोरित्यनुशासनाच्च, एतेन देहप्राणयोरपि भोग उदाहृतश्रुतिशेषादेव बोध्यः, उक्तश्रुतौ च मनःशब्दो मनःप्रधानलिङ्गशरीरवचनस्तेन चक्षुरादीनामपि संग्रहः द्वितीयश्च भोगो यथोक्तभोगजन्ययोर्मनोनिष्ठयोः सुखदुःखयोः पुरुषे अविवेकरूपसत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इति सुखभोगप्रतिपादकयोगसूत्रात्तृतीयस्तु सुखादीनां साक्षादनुभवमात्ररूपसांख्यशास्त्रसिद्धो गौणो भोग इति सांख्यसूत्रात्तत्राद्यो भोगः सर्वेषामेव पुरुषाणां नास्ति अविकारित्वादसङ्गत्वाच्च। द्वितीयश्च भोगो ऽस्ति बुद्धेः जीवानां च । बुद्धिपुरुषनिष्ठयोः सुखादितदनुभवयोरविविक्तधर्मिकयोरेव भोगत्वात्, तृतीयस्तु जीवब्रह्मणोरेव उपाधिगतसुखादीनां साक्षित्वादिति, अतस्तृतीय ईश्वरस्य भोगो न क्लेशादिसूत्रे निषिद्ध इति ईश्वरभोगस्य च नित्यसुखगोचरतया नित्यतया च न तत्र कर्माद्यपेक्षा । ननु कथं तर्हि कामव्यूहमीश्वरः पिबतीत्युक्तं तद्भोगस्य कामाप्रयुक्तत्वादिति चेन्न, नित्यस्याप्यैश्वर्यसुखस्य जीवानां कामभोजनेनाभिव्यज्यमानतया शब्दादिकामसुखमीशोभु-

ङ्क्त इत्युपचारात् । न त्वीश्वरो जीववत्कामजन्यं सुखं भुङ्क्त इति दिक् । अपरे तु ब्रह्मणि भोगमनिच्छन्तो ऋतं पिबन्ताविति श्रुतौ पिबन् पाययंश्च द्वावात्मानौ छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लक्षणया प्रयुक्तावित्याहुः । तन्न, लक्षणानौचित्यात्, 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति' चतुर्थ्याध्यायसूत्रे स्मृतिमूलश्रुत्योक्तयुक्त्या च भोगसिद्धेश्च (*"पिबन्ते नामविषयमसंख्याताः कुमारकाः एषस्तुपिबते देव स्वच्छन्देनात्मकाम्ययेति" श्रुत्योः साक्षादेव ब्रह्मणो ऽपि भोगकथनाच्च ।

अव्यक्तस्थेन रूपेण वैश्वानरमुखेन च ।
सर्वं प्रत्युपभोगाय जायते परमात्मनः ॥
कर्माणीश्वरतुष्ट्यर्थं कुर्यान्नैष्कर्म्यमाप्नुयात् ।

इतियाज्ञवल्क्यवाक्यादिभिरपि परमेश्वरस्य भोगसिद्धेश्च । अव्यक्तस्वरूपं कारणोपाधिशवलं वैश्वानरश्च समष्टिजीवो व्यष्टिसमष्ट्यभेदात्तु जीवान्तराणामपि संग्रहः,[१])किं"च सुषुप्तस्थानएकीभूतः प्रज्ञानघनएवानन्दमयो ऽस्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ" इति माण्डूक्यादौ स्पष्टमेव प्राज्ञस्येश्वरस्य भोगः श्रूयते, न चात्र प्राज्ञशब्देन जीव एवोक्तः सुषुप्तस्थान इति सुषुप्तावस्थाकथनादिति वाच्यम् । अंशावस्थानामंशिन्युपपत्तेर्लक्षणानौचित्यात्, श्रुतिषु जीवानां सुषुप्तावस्थाया प्राज्ञे विलीनत्वादेव प्राज्ञत्ववचनात्, भिद्यते ना-

(१) अयं पाठः २ पुस्तके ना० ।

मरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यतइति श्रौतदृष्टान्तात् । प्राज्ञशब्दस्य ज्ञानिनिरूढस्य प्रकृष्टाऽज्ञत्वम् तथा साक्षात्सुषुप्तावस्था तु जीववाचकत्वव्यवस्थापनं तु मोहमूलकत्वाद् उपेक्षणीयं रूढेर्योगापहारित्वात्, सुषुप्तावस्थायामेवायं पुरुषः "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरमि"तिश्रुत्या स्त्रीपुरुषदृष्टान्तेन प्राज्ञजीवयोर्भेदस्यापि कथनाच्चेति । माण्डूक्यादौ च तुरीयाख्यात्यन्तलयावस्थापर्य्यन्तमवस्थाचतुष्टयं परमात्मन्यंशांशभेदेनोपासनार्थमुक्तम् । पुरुषसूक्तादिषु चतुष्पात्त्वेन परमेश्वरस्यैवोपासनादर्शनात् अत 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा" "तस्य वाचकः प्रणवः" "तज्जपस्तदर्थभावनमि'ति योगसूत्रपुरुषसूक्तैकवाक्यतया माण्डूक्यादावपि परमात्मपरत्वमवधार्य्यते तेन तेषु जीवपरत्वभ्रमाऽवस्थाश्रवणमात्रेण न कार्य्य इतिप्रसङ्गान्माण्डूक्यादेर्जीवपरत्वं निराकृतमिति द्रष्टव्यम् । ननु ऋतं पिबन्तावित्यत्रात्मशब्दाप्रयोगाद्बुद्धिजीवावेवार्थौ स्यातां, तथा हि पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती"ति रूपा तदीयाऋग्व्याख्या तथा तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वं अनश्नन्नन्यो ऽभिपश्यति ज्ञः तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ यो ऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति तत्र सत्त्वाख्यायाः बुद्धेर्भोगो रूपादिविषयगतसुखदुःखाभ्यवहरणं ताभ्यां पुष्टि

यथा दुग्धमाधुर्यादीनां शर्करामाधुर्य्यादिभिः पुष्टिः स एव चाविकारे सुखादिशून्ये च पुरुषे प्रतिषिध्यते न तु बुद्धिगतसुखदुःखयोः प्रतिबिम्बगतमध्यवहरणं भोगविशेष इतिबोध्यम् । तथा च पैङ्गिरहस्यैकवाक्यतया ऋतं पिबन्तावित्यत्रापि सत्त्वक्षेत्रज्ञावेव विवेकार्थमर्थावास्तामित्याशङ्क्याह ।

विशेषणाच्च ।

यदुक्तं तत्र विशेषणात् पिबन्ताविति विशेषवचनादित्यर्थः, तत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वमन्यस्याभोक्तृत्वमुक्तम् अत्र च द्वयोरेव भोक्तृत्वमिति कथमेकवाच्यता स्यादिति । चकारश्च चराचरग्रहणादिति हेत्वपेक्षया सूत्रद्वयपर्य्यवसिते द्वितीयहेतौ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्र योजनीयः, किं च ऋतं पिबन्तावित्यस्याव्यवधानेनैवोत्तरवाक्ये जीवब्रह्मणी एव विशिष्य श्रूयेते यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परमिति परमात्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति च जीव इति ईजानानां यतमानानामतस्तावेव पिबन्ताविति पूर्ववाक्ये ग्राह्यौ, अत एव च पैङ्गिरहस्यसमानापि द्वा सुपर्णा सयुजेत्यादि मुण्डकश्रुतिर्न सत्त्वक्षेत्रज्ञपरा मुण्डके ऽव्यवहितोत्तरवाक्ये जीवेश्वरयोरेव प्रतिपादना"त्समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो ऽनीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमि"ति वीतशो-

क इत्यनेन तस्मात्पैङ्गिरहस्यविवेकपरतया सांख्यानां मूलकाठकमुण्डके ब्रह्ममीमांसकानां मूलमिति विवेक्तव्यम्। न पुनरेकवाक्यता ऽत्र कार्य्येति। इदानीं ब्रह्मण आत्मान्तरशून्यत्वाशनाद्यतीतत्वादिगुणानवधारयितुं तद्वा वेदकवाक्यमपि ब्रह्मपरत्वेनावधारयति।

अन्तर उपपत्तेः।

काण्वपञ्चमाध्याये "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वे"ति प्रश्नस्य प्रत्युत्तरम्"एष त आत्मा सर्वान्तरो यो ऽशनापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति"साक्षादपरोक्षादितिविशेषणयोरगौणमलाक्षणिकं चेत्यर्थः, तत्र संशयः, किमयं सर्वान्तरः पूर्ववाक्योक्तसर्वान्तरो जीव एव, वाक्यद्वयस्य रूपसाम्यात्, उत्तरवाक्ये विवेकपरत्वेन वाशनाद्यतीतत्वोपपत्तेरत एवापौनरुक्त्यसम्भवाच्च, किं च परमात्मनो अशनाद्यतीतत्वस्य सर्वथोपपत्तेरिति, तत्रायं निर्णयः,अन्तरो ऽत्र परमात्मैव उपपत्तेः,न हि यदेवेत्यवधारणं जीवेषूपपद्यते परमात्मापेक्षया जीवानामप्यमुख्यब्रह्मत्वात्,"य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर" इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु जीवानामन्तरात्मान्तरसिद्धेश्च, अत एव जीवपरे पूर्ववाक्ये यदित्येवास्ति न तु यदेवेति तत्र च प्राणेन प्राणितीत्यादिजीवलिङ्गमप्यस्ति ब्रह्मणि तु यदेवेत्युपपद्यते ब्रह्मणो ऽन्तरात्मान्तरस्यासिद्धेः

"न चास्य कश्चिज्जनिता न वा धिय"इतिश्रुतेश्चेति ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ।

इतो ऽप्यत्र वाक्ये ऽन्तरः परमात्मैव स्थानादिव्यपदेशात्स्थानमाधारः व्यपदेशौचित्यात् इत्यर्थः पूर्ववाक्ये हि आधाराणां घ्राणेन्द्रियादीनां नाद्यन्तानां तत्पूर्ववाक्योपस्थितानामन्तरस्थतया एक आत्मा प्रोक्तः"एष त आत्मा सर्वान्तर"इत्यादिना सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थवाचित्वात्तदनन्तरं वान्यो ऽप्यात्मा सर्वान्तर उच्यते,अतः पूर्वोपस्थिततयात्र तस्याप्यात्मनो ऽयमन्तर इति गम्यते । पूर्ववाक्यादेवाधारक्रमेण व्यपदेशौचित्यादिति ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ।

सुखेषु विशिष्टमुत्तमं सुखं विशिष्टं तथा च यो ऽशनापिपासे शोकं मोहं जरामृत्युमत्येतीत्यनेन दुःखनिष्टत्विरूपपारिभाषिकस्योत्तमसुखस्याभावात्, इत्यर्थः अत्राशनाद्यतीतत्वस्य परमेश्वरगुणस्य प्रशंसार्थं सुखशब्दः सूत्रे गौणः प्रयुक्त इति मन्तव्यम् ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ।

श्रुता उनिषदः सामग्र्येण यैस्ते श्रुतोपनिषत्कास्तेषां या गतिः प्रव्रज्या संन्यास इति यावत्, तस्या ऽत्र वाक्यशेषे ऽभिधानाच्च परमात्मैव ग्राह्यो न जीव इत्यर्थः, तच्च प्रव्रज्यावाक्यं एतं चैवमात्मानं विदित्वा

ब्राह्मणा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणाया श्चथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदित्यादि नह्यत्र विवक्षितं पारिव्राज्यं जीवमात्रज्ञानाद्भवति (*श्रुतसर्वोपनिषत्कस्यवेदान्तपारगस्यैवात्र ब्राह्मणशब्दार्थत्वात्, अन्यथा[१]) औपनिषदपरब्रह्माज्ञाने पाण्डित्यनिर्वेदासम्भवात्, पाण्डित्यस्यासमाप्तेः तथा स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात्तेनेदृश एवेति यथोक्तप्रव्रज्यायां निरतिशयत्ववचनं नोपपद्येत औपनिषदपुरुषस्यैवाज्ञानेनैतादृशादधिकब्राह्मणापत्तेरितिभावः (*अस्याः श्रुतेरयमर्थः स ब्राह्मणः केनाचारेण वर्तेतेति प्रश्नः। उत्तरं येनेति येन केन तेनप्रकारेण वर्तेत सर्वथापि ईदृश एव अधिको वा न्यूनो वा न केनापि प्रकारेण भवतीति[२]) तस्मात्पूर्वोत्तरसम्वादद्वयोर्द्वौ सर्वान्तरावात्मानौ जीवेश्वराधाराधेयभावेनैवावोक्तौ न पुनरेक एवात्मा पौनरुक्त्यापत्तेः, उत्तरवाक्यस्य विवेकपरत्वेन तु सर्वान्तरत्वस्य संकोचापत्तेः, पूर्ववाक्योक्तजीवत्यागादिति बोध्यम्। नन्वेवमन्तरस्याप्यन्तरात्मान्तरकल्पने तस्याप्यन्तरात्मान्तरं प्रसज्येतेत्याशङ्कामपाकरोति।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः।

(*अनवस्थापत्त्यैवे[३]) श्वरस्यान्तरन्य आत्मा न सिध्यति। यदेवेत्यवधारणासंभवाच्चेत्यर्थः श्रुतिबला-

---

(१) अयं पाठः २ पु० ना०। (२) अयं पा० २ पु० ना०।
(३) येदेवेति वाक्योक्तस इति २ पु० पा०।

त्वीश्वरः कल्प्यते यदि ह्यनवस्थाभयात्प्रामाणिको न सेत्स्यति तदा देहेन्द्रियाणामन्तरो जीवो ऽपि प्रथमवाक्यान्न सिद्ध्येतेति भावः, अथवैवं व्याख्येयं, ननु प्राणादीनामन्तरस्य जीवस्यान्तरो ऽन्यः सिद्ध्यति वो ऽत्रार्थो भवतु तत्राह अनवस्थितेरित्यादिसूत्रं कस्यापि सिद्धजीवस्य स्वातिरिक्ताखिलजीवानामन्तरवस्थानासम्भवात्, यदेवेत्यवधारणासम्भवाच्चेत्यर्थः। सर्वान्तरत्वश्रुत्या सर्वान्तर्यामित्वं लब्धमिति सर्वान्तर्यामित्वादिगुणानवधारयितुं वाक्यविशेषं ब्रह्मपरत्वेनावधारयति।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्।

काण्वमाध्यंदिनयोः पञ्चमे अध्याये "यः पृथिव्यां अन्तरो ऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरः यः पृथिवीमन्तरोपमयत्येष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इत्यादि श्रूयते, तत्र संशयः, किमत्रान्तर्यामी प्रधानादिः, किं वा हिरण्यगर्भादिः, कश्चित्सिद्धजीवः, किं वा परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः, परमात्मैवात्रान्तर्यामी अधिदैवाधिभूताध्यात्मसु निर्दिष्टः, दैवं विराजमधिकृत्य वर्त्तते यद्वस्तु पृथिव्याद्यधिष्ठातृचेतनपर्यन्तं तदधिदैवं स्थावरजङ्गमादिरूपं भूतमधिकृत्य वर्त्तते यद्वस्तु चेतनपर्यन्तं तदधिभूतम् आत्मानमुपासकमधिकृत्य वर्त्तते यच्चक्षुरादिजीवान्तं तदध्यात्ममित्यर्थः

कुतः, एतत् तत्राह तद्धर्मव्यपदेशादिति परमात्मनो ये धर्माः यं पृथिव्यादीन् वेद एष त आत्मा अमृतः अदृष्टो द्रष्टेत्यादिरूपास्तेषां व्यपदेशादित्यर्थः, किं च अत्रान्तः शब्दो राजादीनां च व्यावर्तनाय प्रयुक्तः ते हि राजदेवादयो नियम्यस्य शरीरचित्तादीन्द्रियं नियमयन्त एव चेतनं नियमयन्ति परमेश्वरस्तु सर्गादिकाले शुद्धं चेतनजातमेव प्रकृतिं संयोगाय प्रेरयति अतो नियम्यस्योपाधिप्रेरणं विनैव स्वेच्छया प्रेरणमन्तर्यामित्वं परमेश्वरस्यासाधारणं धर्मान्तरमप्यस्मिन्वाक्ये व्यपदिष्टमिति मन्तव्यं, देवानां च यत्किंचित्प्रकृतिपुरुषप्रेरकत्वस्वीकारो ऽपि न सर्वान्तर्यामित्वमिति ।

न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात् ।

स्मृतिषु स्पष्टं प्रपञ्चितमिति, स्मार्त्तं प्रधानादिजडवर्गः तदत्र नान्तर्यामी येतद्धर्मा न भवन्ति यमनद्रष्टृत्वादयस्तेषामत्राभिलापादित्यर्थः, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु अदृष्टादिद्वारा नियन्तृत्वसंभवात् यं पृथिवी न वेदेत्यादिवाक्यानां विविक्तस्वरूपदर्शनपरत्वेनोपपत्तेरित्यत्राह ।

शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमधीयते ।

नेत्यनुवर्त्तते शारीरो जीवो ऽपि नान्तर्यामित्वे-

नोक्तः हि यस्मात्समानप्रकरणा उभये काण्वा माध्यंदिनाश्च जीवाद्भेदेनैनमन्तर्यामिणं पठन्ति "यो विज्ञाने तिष्ठन्न्" "आत्मनि तिष्ठन्नि" ति अत्र ह्यपौनरुक्त्या चान्तरशब्दो भिन्नवाचीति अन्तर्यामिवाक्यमीश्वरसाधने तस्यात्मत्वे च बलवत्प्रमाणमिति मन्तव्यम्, इयं चान्तर्याम्यवस्था न प्रवेशादिनाम्नी यद्यपि ब्रह्मणो ऽधिष्ठानावस्थावदेव नित्या, ईश्वरप्रेरणां विना प्रलये साम्यरूपगुणपरिणामानुपपत्तेः, 'तथा पि प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्ये'त्यादिवाक्येषु प्रवेशकार्यस्य सृष्ट्यादिकारणीभूतस्य चोभस्यानित्यतयैवान्तर्यामित्वमपि कादाचित्कं क्वचित् व्यवह्रियते ततो ऽतिरिक्तत्वेन चावस्थान्तरं विश्वाधारतामाख्यं गुणत्रयापेक्षया तुरीयमिति नित्यमिति चोच्यतइति बोध्यम्, अदृश्यत्वादिगुणानन्तर्यामिणो ऽवधारयितुं वाक्यान्तरं तत्प्रतिपादकं ब्रह्मपरत्वेनावधारयति ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ।

मुण्डके श्रूयते "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा" इति अत्रापि प्रधानशारीरपरमात्मसु संशये,अयं निर्णयः,अदृश्यत्वादिगुणको ऽन्तर्याम्येव,कुतः"यः सर्वज्ञः सर्वविदि"त्यादिना ऽव्य-

वधानेन परमात्मधर्मवचनादित्यर्थः, अथ वा "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति विश्वं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमि"ति श्रुत्यन्तरे परमेश्वरधर्मत्वेन सिद्धानामपाणिपादत्वादीनामत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ।

चशब्दः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिहेतुं समुच्चिनोति इतरौ जीवः प्रधानादिश्च नावाद्दृश्यत्वादिगुणकः कुतो विशेषणाद्भेदव्यपदेशाच्चोत्तरवाक्येनेति शेषः, तत्र "दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ऽक्षरात्परतः पर" इत्युत्तरवाक्ये ऽमनस्त्वान्तं विशेषणं जीवप्रधानादिभ्यां व्यावर्तकम् अक्षरात्परतः पर इति च प्रधानादेर्जीवाच्च भेदव्यपदेशः अस्यार्थः अक्षरं प्रधानं तस्मात्परतो जीवादपि यः पर उत्तमस्तत्प्रेरकत्वात्स दिव्यः पुरुष इति । न चास्यैव पुरुषस्य पूर्वमक्षरत्वमुक्तमतस्तस्यैवाक्षरात्परतः परत्वं कथं स्यादिति वाच्यं, त्रयाणामेवाक्षरत्वात् परिणामिनित्यरूपाक्षरापेक्षया कूटस्थनित्यस्याक्षरस्य जीवस्य परमत्वं तदपेक्षयापि लयशून्याक्षरस्य ब्रह्मणः परमत्वमुक्तमिति दूरात्सुदूरे तदिहान्तिकेव पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायामिति च वाक्यशेषे जीवाद्भेदव्यपदेशः पश्यत्सु जीवेष्वित्यर्थः

तथा "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमि"त्यागामिवाक्यान्तरेष्वपि जीवाद्भेदव्यपदेशोऽस्ति। जीवस्यादृश्यत्वगुणकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह।

रूपोपन्यासाच्च।

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च"। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मे"त्युत्तरवाक्ये समष्टिजीवस्य विराजो रूपोपन्यासादपि जीवो नादृश्यत्वादिगुणकः उक्तरूपस्य दृश्यमानत्वादित्यर्थः,न चेदं रूपं परमात्मन एव निर्द्दिष्टं कथं न भवतीति वाच्यम्,अदृश्यत्वप्रकरणात्परमात्मकार्य्यमध्ये पाठाच्च, आद्यन्तयोः परमात्मकार्य्याणामेव वचनात्।उत्तराधिकरणविषयप्रभृतिवाक्येषु च प्रकरणवशात्परमात्मन ईदृशरूपकथनं परमात्मनोऽन्तर्यामिविधया शक्तिशक्तिमदभेदेन कारणविधया कार्य्यकारणभेदेन वोपासनार्थमेव न तु साक्षात्तथा च वक्ष्यति सूत्रकारः 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति' आधुनिकास्तु इदं रूपं प्रकरणेन एवाभ्युपगम्यानेन रूपोपन्यासेन परमात्मन एवादृश्यत्वादिगुणकत्वं साधयन्ति, तन्न अस्य रूपस्य विराड्जीवसाधारण्येन ब्रह्मलिङ्गत्वासम्भवादिति। इदानीमात्मयागरूपमत्यभ्यर्हितं ब्रह्मोपासनाविशेष-

मवधारयितुं वैश्वानराख्यविभूतिपरं वाक्यमवधारयति वैश्वानराधिकरणेन । ननु सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति विभूतिसामान्याधिकरणात्प्रागाकाशादिविभूत्यधिकरणवर्गमध्यएवेदमधिकरणं युक्तमिति सत्यं, तथापि जैमिन्यादिभिर्वैश्वानरस्य विभूतित्वमनभ्युपगम्य साक्षाद्ब्रह्मत्वाभ्युपगमादस्याधिकरणस्य पादान्ते निपातो मन्तव्यः ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।

छान्दोग्यपञ्चमे प्रपाठके "को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहीति" चोपक्रम्य तत्प्रतिवचने शिष्यैरुपास्यमानतां द्युलोकसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणान्वैश्वानरमूर्द्धत्वादिकं चोपदिश्य द्युलोकादीनामेकैकस्योपासनं च क्षयिफलतया विनिन्द्य समग्रोपासनायाः फलं उपासनाप्रकारं चाह ता इहोवाच खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसो ऽन्न मत्थ "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो ऽन्वाहार्य्य पचन आस्यमाहवनीयस्तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं

स यां प्रथमाङ्गतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहे-
त्यादिना। पृथगिवेति द्युलोकादिषट्कसङ्घातरूपमे-
कमेवात्मानं पृथगिवान्योन्यं भिन्नमिव विद्वांसो मूढा
ययमर्थात्स्वल्पमेवात्र मन्येत्यर्थः यस्त्वेतमिति ए-
वं वक्ष्यमाणप्रकारेण यः प्रादेशमात्र"प्रदीपकलिका-
कारं हृदिस्थं लिङ्गशरीरात्मकं स्वात्मानमेवांशांश्य-
भेदेन अधिष्ठेयाधिष्ठातृभेदेन वा वैश्वानरमभिविमा-
नपूर्णमुपास्ते स देहपातानन्तरं वैश्वानरतां प्राप्य स-
र्वभोक्ता भवति। उपासनाप्रकारमाह तस्य हवेत्यादि-
ना सुतेजआदयः पूर्वोक्ताद्युलोकादयः षट् सुतेजा-
द्युलोकः विश्वरूपः सूर्यः पृथग्वर्त्मा वायुः स एव वै-
श्वानरस्यात्मा प्राणः बहुल आकाशः स एव संदेहो
देहमध्यं नाभिः रयिर्जलं तदेव बस्तिर्नाभेरधोदेशः हृ-
दयादिकं वाग्निरूपं हृदयाद्यवच्छिन्नाग्निरूपमिति
अत्र संशयः, किमयं वैश्वानरो जाठराग्निरुताग्निसा-
मान्यं, किं वा तद्देवता, अथ वा जीव, आहोस्वित्पर-
मात्मेति। तत्रायं निर्णयः परमात्मैवात्र वैश्वानरश-
ब्दोक्तः,कुतः साधारणशब्दविशेषात्,सर्ववेदान्तसाधा-
रणात् आत्मब्रह्मादिरूपाच्छब्दविशेषात् जीवदेवता-
दिव्यावृत्तशब्दादित्यर्थः,"को न आत्मा किं ब्रह्म"त्येवं-
रूपैर्हि शब्दैः परमात्मैव जीवनामान्यत्वेन सर्ववेदा-
न्तेषु श्रूयते "एष त आत्मा एष म आत्मे"त्यादिष्विति
न च रूपोपदेशो देवादीनां लिङ्गतयाऽत्र गमको भ-
वति केवललिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलवत्वात्, ब्रह्मशब्दस्य

परमात्मन्येव मुख्यः परं जैमिनिर्मुख्यत्वादिति । शब्दं प्रमाणमुक्त्वा तदनुग्राहकं स्मृतिमूलकमनुमानं प्रमाणमाह ।

स्मर्य्यमाणमनुमानं स्यादिति ।

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ चितिः सूर्य्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नम इत्यादि-परमेश्वरप्रकरणस्थवाक्यैः स्मर्य्यमाणं रूपं श्रुतावप्य-वगम्यमानं रूपिणः परमेश्वरत्वे ऽनुमानं लिङ्गं भव-तीत्यर्थः इतिशब्दो हेत्वर्थकः ।

शब्दादिभ्यो ऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ।

ननु वैश्वानरो न परमात्मा भवितुं युक्तः, कुतः शब्दादिभ्यः वैश्वानरशब्दात्प्रादेशपरिमितत्वाच्चचरा-द्यवयवत्वात् गार्हपत्याद्यग्नित्रयरूपत्वाच्च तथाऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च,उतर एव वेदिरित्यादिना ऽत्र श्रुत्यन्तरे च पुरुषे ऽन्तः प्रतिष्ठितं वेत्यादिना शरीरान्तः स्थित-त्वावगमाच्चेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशात् जीवाग्न्या-द्यपरित्यागेन जीवाग्न्यादिरूपिपरमात्मदृष्ट्युपदेशात् मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिष्विवेत्यर्थः । अ-संभवादिति अन्यथा ब्रह्मशब्दवैश्वानरशब्दयोरुभयो-

रसंभवात्, प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वयोरीश्वरे ऽसंभवादित्यर्थः, न केवलमेतच्छाखोक्तधर्माणामेव प्रसिद्धवैश्वानरे ऽसंभवः अपि तु शाखान्तरोक्तस्य पुरुषत्वस्यापीत्याह पुरुषमपीत्यादिना, अपि च एके वाजसनेयिन एनं वैश्वानरं पुरुषं चेतनं पठन्ति यथा "स एषो ऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति" परमेश्वरस्य तु पुरुषोत्तमत्वं सुप्रसिद्धमिति अत्र पुरुषविधं जीवविधमित्यर्थः पुरुषविधमपि चैनमधीयतइति सूत्रपाठे त्वयमर्थः । नन्वसंभवादग्निर्मा भवतु वैश्वानरः जाठरोपाधिना जीवस्तु स्यात्तत्राह पुरुषविधमित्यादि जीवस्तु पुरुष एव न पुरुषविधः तस्यैव मुख्यपुरुषत्वादिति ।

अत एव न देवताभूतं च ।

अत एव यथायोग्यं सूत्रद्वयोक्तहेतुसमूहादेवाग्निदेवतातेजोभूतं च नात्र वैश्वानर इत्यर्थः, पूर्वसूत्रे जीवानिराकरणपक्षे चात्र चशब्दो ऽनुक्तजीवसमुच्चयार्थो बोध्यः अत्रेदमवधेयम् । उर एव वेदिरिति मूर्द्धौ च सुतेजा इति मनो ऽन्वाहार्य्यपचन इति श्रवणात्, जीवं वैश्वानरं ध्यायेदिति योगियाज्ञवल्क्यादिवचनाच्च तथा ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति ॥

गीतादिभ्यश्च न केवलं जाठराग्निर्न वा केवलजीवो नापि केवला देवता नापि लिङ्गदेहमात्रं यत्र परमेश्वरोपासने ऽवच्छेदकं किं तु लिङ्गशरीरप्राणजीवदेवतावर्गैः संहतं यत्समस्तदेहव्यापकं लिङ्गदेहाश्रयरूपं तेजः प्राधान्यात्तेजः पञ्चभूतात्मकं सूक्ष्मशरीरं तदेवास्यामुपासायां परमात्मनो विशेषणमिति मनुपराशरव्यासादिभिस्तथोपदेशान्मतव्यम् । तस्यैव तेजसो जाठरादिषु न्यूनाधिकभावेन वृत्तिलाभः हृदि च प्रादेशमात्रं प्रदीपकलिकाकारेण चेतनतया ऽभिव्यक्तिरित्यादयो ऽनन्ता विशेषा उपासावाक्येभ्यो ऽवगन्तव्याः बहिश्चेदं तेजः समष्टिज्योतिर्मण्डलरूपेण सर्वदेवमयं विराजो हृदयाकाशे भुवर्लोकाख्ये तिष्ठति व्यष्टिशरीरान्तर्हृदि च तस्यैवांशः स्फुलिङ्ग इव तिष्ठति अंशांशिभावेन चानयोरभेदः तत्कालचक्रं निहितं गुहायामित्यादिमोक्षधर्मादिभ्य[1] इतिसंक्षेपः तथा चोक्तम् ।

अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ।
समन्वेत्येषसत्त्वानां भगवानात्ममाययेति ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यधिकरणेन चास्याधिकरणस्य न पौनरुक्त्यं गुणभेदनिरूपणार्थं श्रुतिभेदयोर्मीमांसितत्वादिति ।

(१) मो० अ० ४४ श्लो० ३२ ।

No. 34] [redacted]

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDDA SHASTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS III.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:--OTTO HARSASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed at the Vidya Vilas Press,

BENARES.

1900.

श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—३४

विष्णुशक्त्या महीपाल्ये वृत्तौ संशयधर्मिणी[1] ॥

इत्यादिस्मृत्यैकवाक्यतया[2]) जीवादीनां परप्रतिष्ठितत्वाद्यवगमात्, अतो धर्मोपपत्तेरपि ब्रह्मैव भूमेत्यर्थः। अन्ये तु अनेनाधिकरणेन प्राणस्यैव भूमत्वं निरस्यते संप्रसादात्पूर्वंवाक्योक्तात् प्राणादधिकस्योपदेशादित्यर्थ इत्याहुः। तन्न। प्राणस्य सुखरूपताया एवासम्भवेन संशयासंभवात् अस्मिन्प्रकरणे प्राणाधिक्योपदेशाभावाच्च। संप्रसादशब्दो हि श्रुतौ जीवे सुषुप्त्याख्यतदवस्थायां च दृश्यते य एष संप्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्यत्र स वा एष एतस्मिन्संप्रसाद इत्यत्र च तत्र जीवे संप्रसादस्यौपाधिकतया धर्मधर्म्यभेदेनौपचारिकः प्रयोगः सुषुप्तावस्थायां च प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्ध्या संप्रसीदति चित्तमस्यामितिव्युत्पत्त्या संप्रसादशब्दप्रयोगः प्रसादप्राप्त्योः पर्यायतया च सुखएव संप्रसादशब्दो मुख्यः सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु प्रसिद्ध एव संप्रसादशब्द इति। प्राणे च संप्रसादशब्दो न क्वापि प्रयुज्यमानो दृश्यतइत्यनुचितं संप्रसादशब्दस्य प्राणार्थत्वोपवर्णनम्।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः।

बृहदारण्यकपञ्चमाध्याये श्रूयते "कस्मिन्नु खल्वा-

(१) विष्णुपु० अं० २ अ० ७ श्लो० २७।

(२) अयं पाठः २ पुस्तके ना०।

काश ओतश्च प्रोतश्चेति सहोवाच "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्व" इत्यादि । तत्र प्रधानब्रह्मजीवाः संदिग्धाः त्रयाणामेवाक्षरात्परतः परः एतदेवाक्षरं ब्रह्म ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वक्षरशब्दप्रयोगात् योगाच्च स्थूलादिगुणानां च प्रधानादिषु तुल्यत्वादिति । प्रणवे तु शङ्का नास्ति तत्र द्रव्यधर्माणां स्थूलत्वादीनामप्रसक्त्या तत्प्रतिषेधानौचित्यात् वर्णसामान्यवाचिनो अक्षरशब्दस्य प्रणवरूपविशेष्यवाचितायाः ॐ मित्यादिविशेषणं विना क्वाप्यदर्शनाच्चेति, तत्रायं निर्णयः, अक्षरमत्र ब्रह्मैव कुतः अम्बरान्तधृतेः आकाशान्तधारणात् सर्वाधारत्वेनावधृतमाकाशं प्रकृत्य हि कस्मिन्नु खल्वाकाशे ओतश्च प्रोतश्चेति प्रश्ने उदाहृतवाक्यं प्रवृत्तं तच्चाकाशान्तविश्वधारणं परमात्मनोऽन्यत्र न संभवतीत्यर्थः ननु प्रधानस्याप्याकाशान्तजगद्धारकत्वमस्ति अखिलकार्य्याधारत्वादित्याशङ्क्याह ।

सा च प्रशासनात् ।

सा च धृतिः प्रशासनपूर्विकैव श्रूयते "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत"

इति वाक्यशेषादित्यर्थः, अचेतनस्य च प्रधानस्य प्रशासनं मुख्यं न सम्भवति प्रशासनं हि नियोग इच्छाविशेषस्त्वमिदं कुर्वित्यादिरूप इति, ननु वेदान्तसिद्धान्ते इच्छादयो ऽप्यचेतनधर्मा एव भवतु वा सर्गाद्युत्पन्नो जीवविशेष एवाक्षरस्तस्य सूर्यादिनियोक्तृत्वस्य श्रवणादित्याशङ्काह।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च।

परमात्मनो येऽन्ये भावाः पदार्थाः पुंप्रकृत्यादयः तेभ्यः सर्वेभ्य एव व्यावृत्तेः व्यावृत्तिश्रवणाच्चेत्यर्थः यथा "एतद्वै तदक्षरं गार्ग्यस्थूलमनाण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमगोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममायमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किं चन न तदश्नाति कश्चनेति" प्रक्रम्य "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृित्याद्यनन्तरं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृित्यादि उपसंह्रियते अत्रातम इत्यादिना प्रधानादिभ्यो जडेभ्यः कारणकार्यरूपेभ्योऽक्षरस्य व्यावृत्तिः श्रूयते अनश्नेन जीवव्यावृत्तिरिति। न चेश्वरोऽप्यत्तीत्युक्तं तत्कथं न तदश्नाति किं चनेत्युपपद्यतामिति चेत् न, "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य" इति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया जीवतुल्यस्य अभिमानगर्भमुख्यभोगस्यैवात्रापि प्रतिषेध्यत्वादिति। नन्वियं व्यावृत्तिर्जीवेऽपि विवेकत उपपद्यतइति। मैवं, विविक्तात्मन्येव भोगात्, अचक्षुष्कत्वादीनां जीवे

ऽसंभवाच्च, अत्र हि बहुव्रीहिसमासेन चक्षुरादिमनोन्तकरणशून्यत्वमेवावगम्यते न तु तद्भिन्नत्वम्, असङ्गशब्दसाहचर्य्यात् कप्रत्ययवैयर्थ्याच्च, तच्च करणशून्यत्वं विविक्तजीवानामपि नास्ति करणकृतोपकारस्य सुखदुःखप्रतिबिम्बस्याश्रयतया तत्स्वामित्वात् अतएव पातञ्जले बुद्ध्यात्मनोर्भोग्यभोक्तृभावयोग्यतालक्षणस्य स्वस्वामिभावरूपसंबन्धस्यानादित्वमेवाभ्युपगम्यतइति पुरुषे सुखादिप्रतिबिम्बस्य तुच्छत्वानित्यत्वाभ्यामेव च भोगः कल्पित इत्युच्यते न पुनस्तथाविधो ऽपि बुद्धिकृत उपकारः पुरुषे नास्तीत्याशयेनेति नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टित्यनेन च सुतरां जीवान्तसर्वभावव्यावृत्तिरिति बोध्यम्।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः।

प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्ने "एतद्वै सत्यकाम परमपरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रक्रम्य यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति श्रूयते अत्र संशयः किमत्राभिध्येयं परं ब्रह्म, उतापरं हिरण्यगर्भाख्यमिति उभयोरेवात्र प्रक्रान्तत्वात्, (*वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मलोकगतिरूपफलस्य कार्यब्रह्मोपासनायामेवौचित्यात्,[१] हिरण्यगर्भस्यापीतरकार्य्यापेक्षया परत्वसंभवाच्चेति। तत्रायं निर्णयः अस्मिन्नपि वाक्ये स परमा-

(१) अयं पा॰ २ पु॰ ना॰।

त्मैव ग्राह्यः ईक्षतिकर्तव्यपदेशादित्यर्थः वाक्यशेषे हि "स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इतीक्षणकर्मतया प्रकृतस्याभिध्येयस्य व्यपदेशो दृश्यते अभिधानस्य समानविषयकसाक्षात्कारफलकत्वौचित्यात् तच्चेक्षतिकर्म हिरण्यगर्भो न संभवति तस्य समस्तजीवमयतया जीवघनत्वेन ततः परादावरणावर्गात् परत्वानुपपत्तेः। नन्वेवं परब्रह्माभिधानपरत्वे कथं तेजसि संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति वाक्यशेषोक्तं ब्रह्मलोकफलमुपपद्यतेति कषायसत्त्वे क्रममुक्तिफलसंभवादित्येवं केचनेदमधिकरणं व्याचक्षते। तन्न। अस्याधिकरणस्योक्तवाक्यविषयत्वानौचित्यात्, तथा हि उदाहृतवाक्यस्थां त्रिमात्रप्रणवेनोक्तामुपासनामुत्तरस्मिन् षष्ठे प्रश्ने वाक्यं तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता इत्यनेन विनिन्द्य तुरीयाख्यस्य मात्रस्य परब्रह्मण उपासनं तत्रैव प्रश्ने वक्ष्यति नातः परमस्तीति प्रशंसापूर्वकमतोऽवधार्यते पञ्चमप्रश्नो परब्रह्मोपासनां न विदधातीति किं च यदभिध्यायति तत्साक्षात्करोतीति सामान्यत एव प्राप्ततया तद्वचनं व्यर्थमतः पञ्चमप्रश्ने कार्यब्रह्मोपासनायाः परब्रह्मदर्शनमेव फलमुक्तं तस्मात् षष्ठप्रश्नवाक्यमेवास्याधिकरणस्य विषयः षष्ठप्रश्नस्यैव सशब्दस्य सूत्रे प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च तद्यथा षष्ठप्रश्नः श्रूयते "इहैवान्तः शरीरे स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति" तत्र संशयः, किमयं पुरुषो

जीवः, किं वा परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः, सशब्देनोक्तः पुरुषः परमात्मैव, कुतः ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स ईक्षांचक्र इतिवाक्यशेषे सशब्देन परामृष्टस्य यथोक्तपुरुषस्य ईक्षणरूपकर्मकथनादीक्षणकर्मणां वा प्राणादीनां कथनादित्यर्थः न हीदं प्राणादिषोडशकलासृष्ट्यर्थं तेषामीक्षणं जीवस्य सम्भवति ईक्षायाः करणादीनां तदानीमभावात् षोडशकलाश्च प्राणः श्रद्धापञ्चभूतेन्द्रियमनो ऽन्नवीर्य्यतपोमन्त्रकर्मलोकनामानीति तत्रैवोक्ताः अस्मिंश्च व्याख्याने सशब्दो ऽपि सफल इति बोध्यम् ।

दहर उत्तरेभ्यः ।

छान्दोग्याष्टमप्रपाठके श्रूयते "यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति (*तं चेद् ब्रुयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषो ऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसा उभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र समाहितमिति[1]) तत्र संशयः, यो ऽयं ब्रह्मपुरे शरीरे ऽन्तर्दहरे स्वल्पे हृदय-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

पुण्डरीकरूपे वेश्मनि स्वल्पः आकाशः स किं भूताकाशादिरुत परमात्मेति, तत्रायं निर्णयः दहराकाशः परमात्मैव, कुतः उत्तरेभ्यः उत्तरवाक्येभ्यः[१]) इत्यनेनैवाकाशवाक्यानां विचारितत्वात् पौनरुक्त्यं तद्विप्रकर्षानौचित्यं चास्याधिकरणस्येति वाच्यम्, तत्र भूताकाशाख्यविभूतिरूपेण ब्रह्मावधृतम्, अत्र चाकाशप्रवेशेन विश्वाधारतया च ब्रह्मावधार्य्यमित्यपौनरुक्त्यात्, आकाशशब्दश्चात्र ब्रह्मणि रूपकमात्रमन्यथा यावान्वा ऽयमाकाशस्तावानेषो ऽन्तर्हृदय आकाश इति भेदतन्त्रस्य दृष्टान्तत्वस्यानुपपत्तेरिति अत एव सूत्रे दहर इत्येवोक्तं न त्वाकाश इति एतेन विप्रकर्षो ऽप्युचितः पूर्वपादद्वये ब्रह्म सर्वान्तर्यामितया सर्वरूपत्वेन विचारितम्, अस्मिंश्च पादे सर्वाधिष्ठानत्वेनेति विशेषेण विप्रकर्षस्यापेक्षणात् अत्र यद्यपि दहरस्थस्यैवान्वेष्यत्वमुक्तं न तु दहरस्य तथा ऽपि तद्यत इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानिति वाक्यशेषे द्वयोरेव ज्ञेयत्वावगमादात्मन एव विशिष्यतयोपास्यत्वमुपास्यद्वये गौरवादिति उत्तरेभ्य इत्युक्तं विद्दृणोति।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च।

(१) इत्यर्थः उत्तरवाक्यानि च उत्तरसूत्राभ्यां स्वयं वक्ष्यति न चाकाशसन्निधानादिति।

गतेः शब्दाच्चेति पूर्वदृष्टार्थः "इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति गतिवाक्यं ब्रह्मलोकमिति च ब्रह्मणः शब्दः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इत्यर्थात्, आभ्यां गतिशब्दाभ्यां परमात्मैव दहराकाशो न भूताकाशादिरिति ननु गतिवाक्यं ब्रह्मलोकशब्दहृदयावच्छिन्ने भूताकाशेऽप्युपपद्यत इत्यत आह तथा हि दृष्टं लिङ्गं चेति श्रुत्यन्तरे हि "सता सोम्य तदा संपन्नो भवती" त्यादौ ब्रह्मण्येव गमनं दृष्टं न विन्दन्तीत्यादि च ब्रह्मण एव लिङ्गं हृदयस्थभूताकाशस्य सर्ववेद्यत्वादित्यर्थः, ननु ब्रह्मलोकशब्दस्य सत्यलोकस्यैव वाचकतया हिरण्यगर्भ एवात्र ग्रहणयोग्य इति चेन्न, अहरहर्गमनादिलिङ्गैर्ब्रह्मण एवात्र ब्रह्मलोकशब्दार्थत्वात्, लोकशब्देन स्थानवाचिना कर्मधारयसमासादिति ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ।

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एव दहरः "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाये" त्युत्तरवाक्यादित्यर्थः, ननु जीवस्याप्यदृष्टद्वारा धरकत्वमस्त्येवेत्याशङ्कायामाह महिम्न इत्यादि अस्य धारणरूपमहिम्नः प्रभावस्य अस्मिन् ब्रह्मण्येव श्रुत्यन्तरे उपलब्धेः "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति नन्वेवमपि समस्तदेव-

तामयः सिद्धो विराड्जीव एव तथा ऽस्तुतस्यापि हृदयस्थत्वादिभ्य इत्याशङ्कायामाह।

प्रसिद्धेश्च।

स्मृत्यादिषु प्रसिद्धेरपि हृदयपुण्डरीके ब्रह्मैवोपास्यतया ग्राह्यं यथा स्मृतिः।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारतेत्याद्येति।

इतरपरामर्षात्स इति चेन्नासंभवात्।

ननु वाक्यशेषे"अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाच"त्यत्र संप्रसादाख्यस्येतरस्य जीवस्य परामर्षो दृश्यते य एष इत्यनेन तस्मात्स एव पूर्वं दहरशब्दार्थ इति चेन्न, असंभवात्। एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः सत्यसंकल्प इत्यादीनां पूर्ववाक्योक्तगुणानामासम्भवेन हिरण्यगर्भादिष्वसंभवादित्यर्थः।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु।

ननु स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादे-

वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्याद्युत्तरवाक्यात् जीवे ऽपि सत्यसंकल्पत्वापहतपाप्मत्वादयः संभवन्तीति चेन्न । यत उत्तरवाक्ये आविर्भूतस्वरूपः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो जीव एवोक्तः अतो न सत्यसंकल्पत्वादिकं जीवे संभवति स्वरूपानाविर्भावदशायां संकल्पादिविघातादित्यर्थः परामर्षमुपपादयति ।

अन्यार्थश्च परामर्षः ।

जीवपरामर्षस्तु परमात्मप्रतिपादनार्थो न तु जीवस्यैव प्रतिपादनार्थं इत्यर्थः तथा चायं य एषेत्यादिश्रुतेरर्थः यः संप्रसादः धर्मधर्मिणोरभेदात्संप्रसन्नः पूर्वोक्तो विद्वान् एष परं ज्योतिः परं ब्रह्मोपसंपद्य स्वेनासंसारिरूपेण निष्पन्नो भवति एष परं ज्योतिः स्वरूप आत्मेति यद्धि यत्र गत्वा वैकारिकं रूपभेदं जहाति तत्तस्यात्मा भवति स्थावरजङ्गमानामिव पृथिवीति श्रुतेराशयः । एतेन माण्डूक्यादिश्रुत्यन्तरे ऽपि परमात्मप्रकरणे जीवपरामर्षः परमात्मप्रतिपादनार्थं एव न पुनरखण्डताप्रतिपादनार्थं इत्याचार्य्यैरुक्तप्रायं वेदितव्यम् । ये च जीवब्रह्मणोरखण्डतामभ्युपगच्छन्ति तेषामन्यार्थत्ववचनमयुक्तं स्यादिति मन्तव्यम् ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ।

स इत्यनुवर्तते दहरइत्यनेनाल्पत्वश्रवणात् स जीव एव दहर इति चेत् तदुक्तं तत्रोक्तं निचाय्यत्वा-

देवं व्योमवच्चेत्यनेन सूत्रावयवेनेत्यर्थः (*अन्तर्यामिविद्यया ह्यल्पतयैव हृदये परमात्मा व्यज्यत इति[१])।

अनुकृतेस्तस्य च।

तस्य जीवस्यानुकरणाच्च परमात्मन्यल्पश्रुतिरुपपद्यते जीवे लिङ्गानुकरणादिवेत्यर्थः दहरस्यांगुष्ठपरिमितलिङ्गशरीरपरिच्छिन्नजीवानुकारी हि तदधिष्ठाता परमात्मापि भवति तदन्तर्यामित्वात्तु अनुकारित्वं च मुखप्रतिबिम्बमुखयोरिव शक्तिशक्तिमतोर्जीवब्रह्मणोः समानव्यापारकत्वं तथा च शक्तिरल्पत्वं शक्तिमत्युपचर्य्यत इति भावः, न केवलमत्रैव परमात्मा अल्परूपः श्रूयते किं तु स्मृत्यादावपीत्याह।

अपि च स्मर्य्यते।

परमात्माल्प इति स्मर्यते ऽपि भगवद्गीतादौ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्य इत्यादिनेत्यर्थः।

शब्दादेव प्रमितः।

किं बहुना परमात्मा ऽप्यल्प इति शब्दादेव श्रुत्यन्तरादेव प्रमितः स्पष्टमवगतः (*अथ वा परमात्मा शब्दादेव प्रकर्षेण मितो ऽल्पः[२]) अणोरणीयान् म-

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।
(२) अयं पाठः २ पु० ना०।

हतो महीयानित्यादिनेत्यर्थः तस्मादल्पस्मृतिर्न परमात्मत्वबाधिकेति सिद्धम्, केचित्तु अनुकृतेरित्यादिसूत्रैरधिकरणान्तरं तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति विषयवाक्यं प्रदर्शयन्तः कल्पयन्ति तत्तु अधिकरणान्तरेषु सर्वत्र दृष्टस्य प्रथमान्तविशेष्यपदस्याचादर्शनादुपेक्षितमस्माभिः, इदमिदानीं चिन्त्यते यदिदं हृदयस्थे पुण्डरीकाकारमांसपिण्डे अन्तर्दहराख्यब्रह्मोपासनं विहितं श्रुत्या स वा एष आत्मा हृदीत्यन्तया तत्र किं मनुष्याणामेवाधिकार उत देवादीनामपीति। नन्वयं विद्याधिकारिविचारः सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादित्यादिविद्यापाद एवोचित इति सत्यं तथापि हार्दोपासाप्रसङ्गेनात्राधिकारिविचार इति मन्तव्यम्, तत्रादौ जैमिनिमतमाह।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्

हृदि तु यदुक्तमुपासनां तन्मनुष्यानधिकारिणोऽपेक्ष्यैव बोध्यं कुतः मनुष्याधिकारत्वाद्धृदयस्य हृदयपुण्डरीकं हि मनुष्यानधिकृत्य लक्षीकृत्यैवास्ति न तु स्थूलशरीरशून्यान्देवादीनित्यर्थः, यद्यप्यत्र सूत्रे उपासनशब्दो नास्ति नाप्युपासना पूर्वं प्रक्रान्ता तथापि मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिरित्यागामिसूत्रस्वरसाल्लभ्यते स्वमत माह।

तदुपर्य्यपि बादरायणः संभवात्।

बादरायणस्त्वाचार्य्यस्तदुपर्य्यपि मनुष्योपरि देवादिष्वपि हार्दोपासनं मन्यते कुतः संभवात्, तेषामपि स्वयं लीलया निर्मितेषु प्रतिनियतस्थूलशरीरेषु हृदयपुण्डरीकादिसंभवादित्यर्थः, इन्द्रादीनामपि सहस्राचादिशरीरश्रवणात् विद्याग्रहणार्थं प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यश्रवणाच्चेतिभावः। ननूपनयनाद्यभावात्कथं तेषां विद्यायामधिकार इति चेन्न, देवानामपि वामनादिरूपब्राह्मणशरीरेषूपनयनश्रवणात् स्वयं प्रस्फुरद्वेदतयोपनयनकृतोपकारानपेक्षणाच्च। वेदातश्रवणं विनैव स्मृत्यादिनोत्पन्नज्ञानानां विदुरादिशूद्राणामपि विद्याधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, अथैवं तेषां यागादिष्वप्यधिकारः स्यात्। स्यादेव प्रयागादौ ब्रह्मादीनां यागादिश्रवणात् तेषां कर्मानधिकारस्तु देवादिलोके स्वयागादौ च बोध्यो न तु भारतवर्षे स्वोत्कृष्टदेवतायागे च अर्थित्वशक्त्वापर्य्युदस्तत्वादिभ्य इति, तथा तेषां देवादिशरीरैर्नास्तिकर्माधिकारो ब्राह्मणादिशरीराणां तत्तत्कर्माकृत्वात् न तु सहस्राचादिरूपलीलाविग्रहेण ब्राह्मणरूपेणापीत्यादयो विशेषा बोध्याः,यत्तु तेषां कर्म लोकसंग्रहार्थमेवेति तन्न,तेषां प्रायश्चितादिरूपकाम्यकर्मणः फलश्रवणात्, लोकसंग्रहार्थमपि तु कादचित्कं कर्म तेषां नापलपाम इति (*किं चलोकसंग्रहस्यापि स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन पापानुत्पाद एव पर्यवसानं तथा चोक्तं श्रीकृष्णेन संकरस्य च कर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्र-

जा इति[१]) तस्मादस्ति देवादीनामपि हार्दविद्यायां प्रकृतायामधिकारः ।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ।

ननु देवादीनामपि हृदयपुण्डरीकाङ्गीकारे परिच्छिन्नविग्रहत्वाद्विप्रकृष्टनानादेशीययागादिकर्मस्वधिष्ठानस्य विरोध इति चेन्न, अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् एकत्र स्थितानामपि योगिशरीराणां व्यवहितविप्रकृष्टनानादेशीयपदार्थेष्वनेकेषु प्रतिपत्तेरुपलम्भात्, किन्तु वक्तव्यं देवतावर्गेषु तच्च ज्ञानं योगजधर्मप्रत्यासत्त्या वा चित्तविभुत्वेन वेत्यन्यदेतत् विभुत्वपक्षे तु तमःप्रतिबन्धवशादस्मदादिचित्तानां परिच्छिन्नावृत्तिरित्याद्युक्तं शास्त्रयोनित्वादित्यत्र । तथा न शरीरास्थानामपि देवानां मनसा सर्वत्रैकदाधिष्ठानमुपपन्नं तथा चोक्तम् ।

प्राह्लादौ तां स्थितिं विष्णुर्देवः क्षीरोदकोटरे ।
विवेद सर्वगतया धिया परमकान्तयेति ॥

इत्थमेव च शुकादीनां सर्वभावो मोक्षधर्मादौ शुकः सर्वगतोऽभवदित्यादावुक्तः ईश्वरवच्चित्तद्वारा परिच्छिन्नस्थूलशरीरिणामपि सर्वान्तर्यामितया स-

(१) अयं पाठः २ पु० ना० ।

र्वभावादिति मन्तव्यम्। वस्तुतस्तु अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् स्वेच्छया अनेकदेहलाभस्य योगिषु दर्शनादित्यर्थः तथा च सूक्ष्मदेहेन सर्वकर्माधिष्ठातृत्वं लीलाविग्रहैश्च प्रतिनियतैश्चतुर्मुखचतुर्भुजत्रिनयनादिरूपैर्हृदयपुण्डरीकादिषूपासनं संभवत्येवेति भावः अत एव देवानां सूक्ष्मस्थूलदेहाभ्यां द्विजन्म श्रूयते पुराणादाविति।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्।

ननु माभूत्कर्मणि विरोधः शब्दे तु स्यात् तथा पि विग्रहवत्त्वे सति देवा अपि जन्ममरणवन्तः स्युः तथा च नित्यस्यार्थस्य नित्येनेन्द्रादिशब्देन संबन्धोऽपि नित्य इत्यभ्युपगमत्यागे सति यद्वैदिकशब्दे प्रामाण्यं तस्य विरोधः शरीरस्यानित्यत्वे हि सर्गभेदेन नानाप्रकारता शरीराणां स्यात्ततश्चेन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादिश्रुतीनां सर्गभेदेनाप्रामाण्यं स्यात्किं च वैदिकशब्दानां पौरुषेयसंकेतसापेक्षतापत्तिः संकेतस्य, ततश्चागन्तुकत्वेन दोषजन्यत्वशङ्का संभवतीतिचेन्न, अतः प्रयान् शब्दादेव देवादीनां शरीरोत्पत्तेर्वेदानां च प्रतिसर्गमेकत्वाच्च वेदाख्याच्छब्दादेव देवशरीरादिव्यक्तीनामुत्पत्तौ प्रमाणमाह प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः सेयं भूरिति व्याहरन् भूमिमसृजतेत्यादिश्रुतेः।

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥
इत्यादिस्मृतेश्चेति ।

अत एव च नित्यत्वम् ।

अत एव जगत्कारणत्वादेव वेदात्मके शब्दस्य नित्यत्वमभ्युपगम्यत इत्यर्थः, नन्वधीयमानानां वेदानां पुनः पुनरुत्पत्तिप्रलयदर्शनात्कथं तेषां नित्यत्वमितीमामाशङ्कापरिपहरति ।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधदर्शनात्स्मृतेश्च ।

आवृत्तौ क्रियमाणायां वेदाख्यशब्दानां पुनः पुनरुत्पत्तावपि न विवक्षितनित्यत्वस्य विरोधो भवति कुतः समाननामरूपत्वात् व्यक्तिभेदे ऽपि समाननामरूपतया प्रतिसर्गं प्रवाहात् नाम ऋग्यजुरादिरूपं चानुपूर्वीविशेषादिति अयं भावः यदीदानींतनकाव्यादिवद्वेदाः केनापि कदा ऽप्यपूर्वानुपूर्व्यादिभीरच्यन्ते तदा ऽर्थज्ञानपूर्वकतया ऽन्योन्याश्रयाप्रामाण्यशङ्कादयो दोषाः स्युः अतो वेदाः केनापि हिरण्यगर्भादिना न रच्यन्ते किं तु अन्तर्यामिसंकल्पादबुद्धिपूर्वमवगतस्वाप्नपदार्थवत्प्रतिभामात्रात्सर्गादौ हिरण्यगर्भाद्यैरनुभूयन्ते वेदा इत्युपेयं तथा चेश्वरस्य सदा सर्वज्ञतया समानानुपूर्वीनिर्माणमुपपद्यते एवं चैकरूपप्रवाहाविच्छे-

द्रूपं नित्यत्वमविरुद्धमिति अतश्च श्वासप्रश्वासवत्पु-
रुषबुद्ध्यजन्यत्वेन वेदेषु नाप्रामाण्यशङ्काऽपि स्यादिति ।
प्रतिसर्गं समाननामरूपत्वे प्रमाणमाह दर्शनात्स्मृते
श्चेति । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च
प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै
शरणमहं प्रपद्ये" इत्यादिश्रुतेः ।

अनादिनिधना दिव्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इत्यादिस्मृतेश्चेत्यर्थः समाननामरूपप्रवाहानु-
च्छेद एव नित्यत्वं वेदानामितरशास्त्रव्यावृत्तमिति-
भावः, न पुनराकाशादिवन्नित्यत्वमभ्युपगन्तुं शक्यते
उत्पत्तिप्रलयप्रत्ययादितरवाक्यवत् । न च सूक्ष्मरूपे
णावस्थितस्याभिव्यञ्जकोत्पत्त्यादिभिस्तद्भ्रमः कल्पनी
यः लौकिकवाक्येऽपि तथा सुवचत्वात् कथं वा सू-
क्ष्मरूपेणावस्थानं केवलवेदस्यैवोच्यते समस्तकार्य्याणा-
मेव सूक्ष्मरूपेण नित्यताया अभ्युपगतत्वादिति । अथ
वर्तमानावस्थयैव सदा सत्त्वं घटादिभ्यः शब्दस्य विशे-
ष इति चेन्न, घटादेरपिसदा वर्तमानता प्रसङ्गाद-
ङ्गादीनामभिव्यञ्जकत्वसंभवात् वर्तमानत्वाभिव्यक्त्यो-
र्भेदाभावाच्च, न ह्ययमभिव्यक्तिः प्रत्यक्षतामात्रं
शब्दघटाद्युत्पत्तावपि प्रत्यक्षतादर्शनात् प्रत्यक्षयो-
ग्यता च वर्तमानतातिरिक्ता न शक्यते वक्तुमिति ।
दहरविद्याप्रसङ्गेन विद्यान्तरेष्वपि देवादीनामधि-
कारोऽस्ति न वेति विचार्य्यं तत्रादौ परमतमाह ।

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ।

दहरविद्यायां परमात्मन एवोपास्यतया देवादीनामप्यधिकारो ऽस्तु तथा ऽपि न मध्वादिविद्यासु तेषामधिकारः मधुविद्या हि काण्वचतुर्थाध्याये "अयं वा आदित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वि"त्यादिनोक्ता आदित्यादिषु मधुदृष्टिरूपा न च तस्यामादित्यादीनामधिकारः संभवति उपास्यासंभवात् उपास्योपासकभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्यर्थः ।

ज्योतिषि भावाच्च ।

उपासाफले ज्योतिषि सूर्य्यमण्डलादिरूपे सूर्य्यादीनां पूर्वमेव भावात्सत्त्वात् उपास्यदेवतारूपत्वप्राप्तिरूपस्य फलस्य सिद्धतया तदर्थं स्वोपासनावैफल्यादिति जैमिनिर्मन्यते । अपरे त्वेवमिदं सूत्रं व्याचक्षते अचेतनत्वात्तु परमार्थतः सर्वविद्यास्वेव देवानामनधिकार इति मुख्यं स्वमतमाह जैमिनिः ज्योतिषि भावाच्चेति । आदित्याद्युपासनावाक्येष्वचेतने ज्योतिश्चक्र एव भावात् उपासनात् चेतनत्वेनोपासना विधानादिति यावत् " वाचं धेनुमुपासीतेति " वाक्यवत् तस्मादादित्यादीनामचेतनतया न विद्याधिकार इति ।

भावं तु बादरायणो ऽस्ति हि ।

बादरायणास्त्वाचार्य्यो मध्वादिविद्यास्वपि देवा-द्यधिकारस्य भावं वदति हि यस्मादादित्यादिरूपी प्रकृतपरमात्मैवादित्यादीनामुपास्यो ऽस्ति "य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो ऽयमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरमि"त्यादिश्रुतेः ।

ये ऽप्यन्यदेवताभक्ता जयन्ते ऽत्र द्दयान्विताः ।
ते ऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥

इत्यादिस्मृतेश्च तथा च परमात्मानमेवादित्य-रूपं स्वसंस्थमादित्यादिदेवता मधुविद्ययोपासिष्यत इति नासंभवः एवं विद्यान्तरेष्वपि बोध्यम् । न चैव-मपि मधुविद्यायां परमात्मोपासनेति कथमवधृत-मिति चेत् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादेरयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यन्तादाक्यशेषादित्यवेहि । जैमिने-रधिकारप्रतिषेधस्तु छान्दोग्यीयतृतीयप्रपाठकस्थमधु-विद्यादिपरः तस्यां तत्तद्देवताभावफलश्रवणेन ब्रह्म-लिङ्गाभावेन ब्रह्मोपासनापरत्वकल्पनानौचित्यात् अन्यथा देवतामात्रोपासनोच्छेदप्रसङ्गाच्चेति बोध्यम् पूर्वसूत्रस्य द्वितीयव्याख्यानस्वीकारो यैः क्रियते, तै-र्देवतानामचेतनत्वे ऽप्येवमिदं सूत्रं योजनीयं चे-तनदेवताया भावं सत्तां बादरायणो वदति अस्ति हि तत् "योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदि"-त्यादिश्रुतिरित्यर्थः, जैमिनेरचेतनदेवतावादस्तु ज्योति-र्मण्डलाभिप्रायेण बोध्यः । ननु यदि देवादीनामुप-

नयनाद्यभावे ऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो ऽप्रतिषेधात्। तदा शूद्रस्यापि तत्राधिकारः स्यात् शूद्रो यज्ञे ऽनवक्लृप्त इतिवद्ब्रह्मविद्यायामनवक्लृप्त इत्यश्रवणात्, किं च अहहारे त्वा शूद्रेति ब्रह्मविद्याशिष्यस्य शूद्रत्वेन संबोधनादपि शूद्रस्य तत्राधिकारो लभ्यते इत्याशङ्कां शूद्रसंबोधनोपपादनमुखेनापाकरोति।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदा द्रवणात् सूच्यते हि।

छान्दोग्यचतुर्थे संवर्गविद्यायां जानश्रुतिं शिष्यं गोरथहिरण्यादिदक्षिणामादाय विद्याग्रहणायोपस्थितं शूद्रशब्देन रैक्वो गुरुः परामृषति अहहारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति अस्यार्थं अरे शूद्र शूद्राचार त्वां अहहाधिगस्तु किं च स त्वया आनीतो रथादिर्हि गोभि र्विशिष्टस्तवैवास्तु नानेन मम प्रयोजनमिति अत्र संशयः किमत्रशूद्रशब्द उपचरितः उत मुख्य इति यदि मुख्यस्तदा तस्यैव पश्चादुपदेष्टव्यत्वात् शूद्रस्याप्यधिकारः स्याद्विद्यायामित्येतदर्थमत्र निर्णयः क्रियते शूद्रशब्दो ऽत्र शूद्रजातिपरो न भवति किं तु शूद्रकार्य्यकारित्वादुपचरित इति। सूत्रयोजना त्वेवं कार्य्या हि शब्दो ऽत्रावधारणे या शूद्राधिकारशङ्का कृता सा नास्ति कुतः यस्मात् अस्याधिकारिणो जानश्रुतेः स्वस्यानादरश्रवणात् या शुक् शोक उत्पन्नः

स एव रैक्केन सूच्यते अर्थाच्छूद्रशब्देन शूद्रस्यैव माना-वमानयोर्हर्षविषादौ जायेते न ब्राह्मणस्य समदृष्टे-रिति अनादरश्रवणं च कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुग्वा-नमिव रैक्कमात्थेति हंसवाक्यात्। अयमर्थः जानश्रु-तेः राज्ञः प्रासादोपरिस्थितमेकहंस[1] आह अयं राजा बह्वन्नदाता अस्य प्रासादोपरि मेहनादिना नंक्ष्यसीति तत्र स प्रत्याह कम्बरमित्यादि अरे एनं कं निकृष्टं उ अपि एतदीदृशमात्थ सन्तं उत्कृष्टं सयुग्वानं रैक्कमिव स एवैतादृश संभावनायोग्यो नायमल्पपुण्य इत्यर्थः सयुजा शकटेन सह वर्तत इति सयुग्वा। शोके प्र-माणमाह तदा द्रवणात् तदा अनादरश्रवणोत्तरण एव ब्रह्मचर्य्यादिनैरपेक्ष्येण रैक्कमभिद्रवणाद्विद्याग्रहणा-र्थमित्यर्थः, यदि हि जानश्रुतिर्विशुद्धचित्तः स्यात् तदा ब्रह्मचर्य्यादिना गुरुमाराध्य विद्यां प्रार्थयेत् न तु गो-रथादिधनमात्रेण द्रुतमेवेति रैक्कस्याभिप्रायः ननु शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थः। कथं त्याज्य इति तत्राह॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्।

उत्तरत्र संवर्गविद्याशेषे चैत्ररथेन क्षत्रियेण स-मभिव्याहाराल्लिङ्गाज्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगमादित्य-र्थः चैत्ररथेनेति विशेषणे तृतीया चैत्ररथेन समभि-

---

(१) अपरहंसमाहेति २ पु॰ पा॰

व्याहृतस्यास्येत्यर्थः उत्तरत्र हि अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिमिति जानश्रुतेः समभिव्याहारोऽस्ति तत्र बहुदृष्टवाचार्य्यवचनात् शौनकाभिप्रतारिणोरन्यतरस्यैवरथः चत्रिय इत्यनुमेयम् ननु लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वान्नैतद्युक्तं तत्राह ।

संस्कारपरामर्षात्तदभावाभिलापाच्च

श्रुत्यन्तरे तं होपनिन्य इत्यादिना ब्रह्मविद्याशिष्यस्य संस्कारपरामर्षाच्च न शूद्रशब्दोऽत्र मुख्यः । संस्कारोऽपि शूद्रस्य स्यादित्याशङ्क्याह ।

तदभावाभिलापादिति न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिस्मृतिभिरिति शेषः । इतश्च विद्यासंस्कारयोरुभयोरेवानधिकारी शूद्रः ।

तदभावानिर्धारणे च प्रवृत्तेः ।

श्रुत्यन्तरे च शिष्यस्य शूद्रत्वाभावावधारणे सत्येवोपदेशार्थं गुरोः प्रवृत्तिदर्शनाच्चेत्यर्थः यथा "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहर उपत्वा नेष्ये न सत्यादगा" इति श्रुतौ जाबालस्य सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावावधारणानन्तरमेवोपनयनार्थं गौतमस्य प्रवृत्तिरिति । इतश्च

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ।

वेदश्रवणस्य तदध्ययनस्य तदर्थस्य च यज्ञविद्यादेः शूद्रे प्रतिषेधश्रुतेः तत्र च एतत् श्मशानं यत् शूद्रस्त-

स्माच्छूद्रस्य समीपे नाध्येतव्यमिति श्रवणप्रतिषेधः श्रवणप्रतिषेधादेवाध्ययनप्रतिषेधो ऽपि सिद्धः श्रवणं विना अध्ययनानुपपत्तेस्तयोश्च प्रतिषेधात्तदर्थस्य यज्ञस्य विद्यायाश्च प्रतिषेधो ऽप्यर्थाच्चिसः अन्यथा वेदश्रवणप्रतिषेधस्यादृष्टार्थकतापत्तेः स्मृतेश्चेति। न शूद्राय मतिं दद्यात् द्विजातीनामिज्याध्ययनदानमित्यादिस्मृतेश्च शूद्राणामनधिकार इत्यर्थः, येषां तु पूर्वसंस्कारवशाद्विदुरप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न मोक्षाख्यफलप्रतिबन्धो ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् ब्राह्मणशरीरस्य साक्षान्मोक्षं प्रत्यकारणत्वाच्च। अपि च

श्रावयेच्चतुरोवर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः[२]इत्यादिवाक्येभ्य इतिहासपुराणेषु चातुर्वर्ण्याधिकाराद्वेदजन्यब्रह्मविद्यायामेव शूद्रस्याधिकारो ऽत्राचार्य्येण प्रतिषिद्धः अन्यथा।

सर्वे वर्णाः स्त्रियः सर्वाः कृत्वा पापानि भस्मसात्।
ध्यानाग्निनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम्॥

इति गारुडादिवाक्यैः साधारण्येन ब्रह्मविद्याप्रतिपादनं नोपपद्येत अतो विदुरादीनां पुराणादेर्ब्रह्मज्ञानमैहिकाध्ययनसाध्यमपि स्वीकर्तुं शक्यते वेदश्रवणनिषेधस्तु शूद्राणां मन्दबुद्धितया विपरीतार्थबाधदोषाशङ्कया तदर्थयज्ञादानुष्ठानानधिकारितया ऽदृष्टार्थकतया वेति मतव्यम्। अवसितः प्रासङ्गिको

(२) महाभा० मोक्षधर्मे अ० ३२७ श्लो० ४७

ऽधिकारिविचारः इदानीमवशिष्टो ब्रह्मवाक्ये विचारः पुनः प्रवर्तते ।

प्राणः कम्पनात् ।

ननु यत्र प्राणाद्युपाधिना तत्तद्रूपेण ब्रह्मोपासनं विवक्षितं तादृशवाक्येषु प्राणादिशब्दा जीवे मनुष्यादिशब्दवन्निरूढलक्षणया ब्रह्मण्युपपद्यन्ते येषु च प्राणस्य प्राण इत्यादिवाक्येषु तथा विवक्षा नास्ति तथाविधवाक्येषु प्राणादिशब्दाः कथं ब्रह्मण्युपपद्येरन्नित्येतामाशङ्कामपाकरोति सूत्रत्रयेण ब्रह्म प्राणः प्राणशब्दवाच्यं भवति कम्पकत्वगुणयोगादित्यर्थः ब्रह्म हि सर्वं जगद्विकारपरम्पराभिः प्रतिक्षणं चालयतीति प्राणतुल्यता प्राण उच्यत इति अयं च प्राणशब्दो रूपको मुखं चन्द्र इति वत् । कम्पनादित्येव सूत्रं क्वचिद्वर्तते स च पाठो लेखकप्रमाद एवेत्यनुमीयते साध्यानिर्देशानौचित्यात् उत्तरसूत्रयोः साध्यनिर्देशेन अत्रापि तदौचित्याच्च,तस्मिन्नपि च पाठे ऽयमेवार्थः, यद्वा तस्मिन् पाठे सूत्रमिदं शूद्रानधिकारे हेतुतया पूर्वाधिकरणशेषत्वेन व्याख्येयं शूद्रस्य श्रवणादिप्रतिषेधे युक्तिमप्याह कम्पनात् त्वं बलवित्तत्वादपि शूद्राणामेकाग्रतासाध्यब्रह्मविद्यादावनधिकार इत्यर्थः । पूर्ववदाशङ्कामाह ।

ज्योतिर्दर्शनात् ।

"तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिरि"त्येवंविधवाक्येषु ब्रह्म ज्योतिः शब्दवाच्यं भवति दर्शनात् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपतया प्रकाशत्वगुणयोगादित्यर्थः।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्।

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्येवंविधवाक्यजातेषु ब्रह्म आकाशशब्दवाच्यं भवति अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् उभयोरेवाकाशब्रह्मणोः सर्वेषु पदार्थेषु अन्तरत्वव्यपदेशात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः, तथा च सर्वानुगतत्वरूपविभुत्वगुणयोगेनाकाशशब्देन ब्रह्मोच्यत इति भावः, आदिशब्देन नित्यत्वासङ्गत्वसूक्ष्मत्वादयो गुणा ग्राह्याः अनया दिशा प्रजापतीन्द्राग्न्यादिशब्दा अपि ब्रह्मणि व्याख्येयाः। केचित्तु अनेन सूत्रत्रयेण प्राणस्तथानुगमादित्यादाविव विषयवाक्यानि प्रदर्श्याधिकरणत्रयं रचयन्ति तन्मंदम्, पूर्वोक्तप्राणाद्यधिकरणैरेव गतार्थत्वात् तत्सहपाठौचित्याच्च। तथा कम्पनदर्शनादीनां वाय्वादिसाधारण्येन ब्रह्मपरताया असाधकत्वाच्चेति दिक्। तदेवं ब्रह्मवाक्यानि पादत्रयेण विचारितानि तत्रेदमाशङ्क्य कथं प्रत्यधिकरणं जीवब्रह्मणोर्भेदउक्त उपपद्यतां यतः प्रतिवेदान्तं सुषुप्त्युत्क्रान्तौ मोक्षे च तयोरेकतैव श्रूयते यथा बृहदा-

रण्यकषष्ठे ज्योतिर्ब्राह्मणस्य सुषुप्तिप्रकरणे "सलिल एको द्रष्टा ऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति"। उत्क्रान्तिप्रकरणे च एकीभवति न विजानातीत्याहुरिति तदनन्तरं च कामयमानस्य पुनरावृत्तिमुक्त्वाह अथाकामयमानो यो ऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामेन तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति अत्र सुषुप्त्युत्क्रान्तिमोक्षेष्वेकतैवावगम्यत इति एवं वेदान्तारेष्वप्युदाहार्य्यम्। तानि च सुषुप्त्यादावभेदवाक्यानि शक्तिशक्तिमदभेदपरत्वेन नोपपद्यन्ते तादृशाऽभेदस्य जाग्रदादिसाधारण्येन सुषुप्त्यादिविशेषवचनवैयर्थ्यादिति तत्कथं प्रत्यधिकरणं जीवब्रह्मणोर्भेद उक्त इत्याशङ्कां सर्वावाक्यान्ते ऽपाकरोति।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन।

व्यपदेशादिति छेदेनानुवर्त्यते सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरवस्थयोरपि अर्थात् जीवाद्भेदेनैव ब्रह्माज्ञेयमित्यर्थः, कुतः व्यपदेशात्तदाप्यन्योन्याभावलक्षणस्य भेदस्य श्रुत्यैव व्यपदेशादित्यर्थः, यथा तस्मिन्नेव बृहदारण्यकीयप्रकरणे सुषुप्त्यधिकारे तद्यथा "प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति" उत्क्रान्त्यधिकारे च तद्यथा अतः सुसमाहितमुत्सर्जयद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा

प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ उत्सर्जंयद्यातीति अनयोर्वाक्ययोः सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च जीवब्रह्मणोःस्फुटं रूपभेद उच्यत इति अत्र चोत्क्रान्ति शब्दो जीवस्य देहत्यागमात्रपरतया मोक्षादीनामपि ग्राहकः मोक्षावस्थायामपि "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति" श्रुतौ साम्यान्तर्गतस्य भेदव्यपदेशात् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युक्तवाक्येष्वप्ययस्य भेदतन्त्रत्वाच्च ब्रह्मैव सन्निति च त्यक्तदेहाद्यभिमान इति प्राप्तगौणब्रह्मभाव इति वार्थः, अपौनरुक्त्याय विशेषणपदस्यैव गौणतौचित्यादिति। प्रलयावस्थायां च "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"त्यादिश्रुतौ कोषखड्गयोरिव प्रवेष्टव्यप्रवेष्टोर्भेदो ऽवगम्यत इति नन्वेवमपि सुषुप्तावेकीभावस्तुरीये च ब्रह्मचिन्मात्रावशेषो माण्डूक्यादिसकलश्रुत्यन्तरेभ्यः सेत्स्यतीति चेत् उदाहृतयोर्बृहदारण्यकवाक्ययोरविभागपरत्वस्यागत्या वक्तव्यतया तदेकवाक्यत्वेनेतरश्रुतेरपि तत्परत्वमवधार्यते तथा हि सुषुप्तौ तावत्स्त्रीपुरुषयोरिव मिथुनीभूय भुञ्जतोः स्पष्टविभागाभावेन जीवेश्वरयोरविभागलक्षण एकीभावः श्रुत्योच्यते सुषुप्तौ जीवस्य भोगश्रवणेन चित्तवृत्तिसंबन्धतः सूक्ष्मविभागस्यैव सत्त्वात् तुरीये तु चित्तस्यात्यन्तं विलयेन जीवस्याप्यत्यन्तविलयादीश्वरोपाधेश्च नित्यवृत्तिमतो ऽपि व्यापाराभावेन प्रसुप्तत्वात् ब्रह्मचैतन्ये च सर्वविषयावभासनलक्षणव्यापारस्य तुरीयाख्यमहाप्रलयावस्थायामप्यप्रच्यवाद्ब्रह्मचिन्मात्रावशेषता श्रुत्योच्यते,सुषुप्ततुरी-

ययोरयमवान्तरः सूक्ष्मभेदश्च शिष्यैर्न विस्मरणीयः, तद्देतत्स्वयमाचार्यो वक्ष्यत्यविभागो वचनादितिसूत्रेण अस्माभिरपि पञ्चसूत्र्यां जीवब्रह्मणोरविभागलक्षण एवाभेदो नाखण्डत्वमिति विस्तरेण प्रतिपादितम्, एतेन सुषुप्तिप्रलयमोक्षेष्वपि जीवब्रह्मणोराचार्य्येण भेदवचनादनौपाधिकः स्वाभाविक एव तयोर्भेद आचार्य्यसिद्धान्तोऽवधार्य्यते भेदस्यौपाधिकत्वे सत्युपाधिविलयदशायां भेदप्रतिपादनानुपपत्तेः, न हि घटविलये तदौपाधिक आकाशे भेदो वक्तुं केनापि शक्यते युज्यते वा भेदस्यापारमार्थिकत्वे सति तदानीमननुभूयमानभेदस्यानुवादानुपपत्तेः अभेदस्यैव प्रतिपादनार्हत्वादिति तस्मादेतत्सूत्राज्जीवब्रह्माखण्डतावादोऽपसिद्धान्त एवाधुनिकानामिति ज्ञातव्यम् । आधुनिकास्तु अत्राधिकरणे बृहदारण्यकस्यज्योतिर्ब्राह्मणस्य जीवपरत्वशङ्कायां ब्रह्मपरत्वमवधार्य्यते सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवाद्भेदेन ब्रह्मणो व्यपदेशाद्धेतोरित्याहुः तत्र ज्योतिर्ब्राह्मणे जीवस्यैव महाप्रकरणित्वात् सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रकारकथनप्रसङ्गेनैव प्राज्ञस्य कीर्तनात् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्याद्यवान्तरवाक्यशेषस्यैव गन्तव्यब्रह्मप्रकरणत्वात् तत्र च सुषुप्त्युत्क्रान्त्यश्रवणादिति ।

पत्यादिशब्देभ्यश्च ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरपि भेदेनैव ब्रह्म प्रतिपत्तव्य-

मित्यन्वयः पत्यादिशब्दाश्च एष भूताधिपतिरेष भूतपालः प्रधानक्षेत्रज्ञपति र्गुणेशः परे ऽव्यये सर्वं एकीभवन्ति य आत्मानमन्तरोमपश्यतीत्याद्याः अतश्च न ह्यत्यन्तमभेदेन पतित्वादिकं संभवति स्वस्वामिभावैकीभावयमनादेर्भेदतन्त्रत्वान्न च सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरभेदे ऽपि जाग्रदादावौपाधिकभेदेन पतित्वादिकं संभवतीति वाच्यम्, औपाधिकभेदेन पतित्वादेरप्यौपाधिकत्वात् पतित्वादीनां कल्पितत्वापत्तेः तच्च सत्यामुपपत्तौ न युक्तमिति। आधुनिकास्तु अनेन सूत्रेण पत्यादिशब्दवतीषु श्रुतिषु ब्रह्मपरता निर्णायकतया पृथगधिकरणं रचयन्तः सूत्रं चकारशून्यं पठन्ति तथा च पत्यादिकं ब्रह्मश्रुतिभ्य इत्यर्थमाहुस्तन्न, स्पष्टशब्दे सति संशयस्यैवाभावात् तदभावे च हेत्वसिद्धिरिति॥

इति ब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते
विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये प्रथमाध्या-
यस्य तृतीयः पादः॥ ३॥

तदेवं पादत्रयेण जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं प्रतिपादितं ब्रह्मपरत्वेन संदिह्यमानानां वाक्यानां ब्रह्मपरत्वावधारणेन तत्रतत्रोक्ता ब्रह्मगुणाश्चानन्दमयत्वान्तर्यामित्वादय उपासनोपयोगिनो ऽवधृताः तथा तत्तु समन्वयादित्यनेनोक्तो जगद्ब्रह्मणोरन्योन्यसमन्वयश्चाकाशस्तल्लिङ्गादित्याद्यधिक-

रणैः प्रसाधितः प्रसङ्गाच्च ब्रह्मविद्याधिकार्य्यादयोऽपि विचारिताः ॥ इदानीं ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारत्वे श्रुतिविरोधस्य परिहारमुखेन जगज्जन्मादिकारणत्वनिर्वाहिकां ब्रह्मणः शक्तिं प्रधानादिमवधारयति चतुर्थपादेन ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च

ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादिकं कथं श्रुत्यर्थः स्यात् यत एकेषां शाखिनां श्वेताश्वतरादीनामानुमानिकं प्रधानमपि जगज्जन्मादिकारणत्वेन श्रूयते अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा इत्यादिषु । नन्वेवमुभयोरेव कपालद्वयवद्विश्वोपादानत्वमस्त्विति मैवम्, स्वातन्त्र्येणोभयोः कारणत्वे सति ब्रह्मणो विकारित्वापत्तेरिति पूर्वपक्षदलार्थः तमिमं पूर्वपक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोरेव कारणत्वेन समाधत्ते न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति वक्ष्यमाणवाक्ये शरीरेण रूपकेण दृष्टान्तेन विन्यस्तमुपन्यस्तं यन्मायाख्यं प्रधानं तस्यैवाजावाक्ये स्पष्टत्वेन ग्रहणात् न तु स्वतन्त्रकारणस्य कस्यचिदित्यर्थः, एतदुक्तं भवति नाजावाक्ये स्वातन्त्र्येण प्रधानस्य कारणत्वं प्रोक्तं येन विरोधः स्यात् किं तु यथा अजाख्यच्छागीयशरीरस्य तज्जीवशक्तिविधया सजातीयबहुप्रजाका-

रणत्वं तथैव प्रधानस्यापि ब्रह्मशक्तिविधया कारण-त्वमुक्तं वक्ष्यमाणदृष्टान्तानुसारात् रूपकरूप्ययोरस्मिन्नप्यंशे साम्यस्य विवक्षितत्वात् तथा वाजादिवाक्यैः शरीरवच्छक्तिविधया प्रधानादीनामुपादानत्वादिकं बोध्यते तद्विना निर्विकारस्य ब्रह्मण उपादान-त्वानुपपत्तेः ब्रह्मवाक्यैश्च शरीरिवच्छक्तिमद्विधया शक्तिद्वारा ब्रह्मणोऽधिष्ठानकारणत्वं प्रतिपाद्यत इति श्रुतीनामविरोध इति। ननु भवेदेवं यद्यजानिरूपित-प्रधानशक्तिकत्वेनात्र ब्रह्मोक्तं स्यात् न त्वेवमजाशरीरित्वेन ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वे अन्यभोगत्वहेयत्ववचनानौचित्यात्, न च अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इत्युत्तरार्द्धे अजाधिष्ठातब्रह्म कथितमितिवाच्यम्, उत्तरार्धे ज्ञानजीवयोरेव प्रतिपादनात् न तु ब्रह्मणः जहत्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति भोगत्यागस्य जीवलिङ्गत्वात्, तत्कथमजाया ब्रह्मशरीरदृष्टान्तता ऽवधृतेत्याशङ्कायामाह दर्शयति चेति चो हेतौ दर्शयति चेति चो हेतौ दर्शयति ह्यर्थाद्ब्रह्मशरीरतुल्यत्वं प्रधानस्य श्रुतिः यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययम्।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो
मायया सन्निरुद्धः।
एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं
वेदितव्यं हि किंचित्।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिवाक्यशेषैरित्यर्थः अत्र तन्तुनाभदृष्टान्तादिभिस्तन्तुनाभशरीरतुल्यत्वं प्रधानस्य लब्धमिति, नचैवं प्रधानस्यानुमानिकत्वं कथमुच्यते श्रुत्यापि तत्कारणता सिद्धेरिति वाच्यम्, स्मृतिषु प्राधान्येन विशिष्य च प्रतिपादनतः स्मार्तानुमानिकादिवचनाद्ब्रह्मण औपनिषदत्वं वचनवदिति । इदानीं तस्य प्रधानाख्यशक्तेः स्वरूपं दर्शयन्नपि शरीरवदेव परमात्मनः प्रधानं न स्वतन्त्रमित्याह ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ।

तदानुमानिकं प्रधानं जडप्रपञ्चस्य सूक्ष्मं तु सूक्ष्मतामात्रविशेषवज्जडमेवाभ्युपन्तव्यम्, कुतः, अर्हत्वात् योग्यत्वात्कार्य्यसरूपस्यैव कारणस्यौचित्यादित्यर्थः, सृजमानां सरूपा इतिश्रुतेश्चेति भावः, तथा च स्थूलप्रपञ्चस्य देहादेश्चेतनाधिष्ठानेनैव कार्य्यकारित्वदर्शनात् कारणस्य सूक्ष्मस्यापि जडत्वाद्यविशेषेण चेतनाधिष्ठितत्वमनुमीयते न स्वातन्त्र्यं परेच्छाननुविधायित्वरूपमित्यर्थः, अथ वेदं सूत्रमेवं व्याख्येयम्, ननु प्रधानाङ्गीकारे प्रलयकालीनस्य ब्रह्मचिन्मात्राद्वैतस्य क्षतिरित्याशङ्कामपाकरोति सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् तु-

शब्दः शङ्काभिनिवृत्त्यर्थः तत्प्रधानसमुद्रविलीनसैंधवत्सूक्ष्ममहत्त्वात्, अप्रत्यक्षत्वाद्युपपत्तये तथौचित्यादित्यर्थः, तथा च विलीनावस्थसैंधवेन समुद्रस्येव सान्यावस्थारूपेण प्रधानादिनापि ब्रह्मणो न द्वैतं किं त्वैक्यमेव समुद्रसैंधवयोरिवेति भावः, व्युत्पादितं चेदं विस्तरतस्तत्तु समन्वयादित्यधिकरणे विस्तारयिष्यते च तदनन्यत्वाधिकरण इति, ननु प्रलयाद्वैतानुरोधेन प्रधानाप्रलाप एव कथं न क्रियते मुख्याद्वैतपरिग्रहस्यैवौचित्यादित्याशङ्कायामाह ।

तदधीनत्वादर्थवत् ।

सृष्ट्यादीनां प्रधानाधीनत्वात् प्रधानमर्थवत् प्रयोजनवदित्यर्थः । न हि शक्तिं विना केवलादेकस्मादसङ्गचिन्मात्राद्ब्रह्मणो ऽविकारिणो वैचित्र्यासंख्यविश्वनिर्माणं कादाचित्कं संभवति अतः प्रकृतिपुरुषादिरूपा ब्रह्मशक्तिरिष्टेति । अत एव विष्णुपुराणे

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।
कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणो ह्युपपद्यते ।
इत्याशङ्कायां प्रत्युत्तरम् ॥
शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।
यतो ऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः[1] ॥

इति अस्यायमर्थः । यतः सर्वभावानां शक्तयः सर्वपदार्थेषु प्रकृतिपुरुषादिषु स्वस्वकार्यजननसामर्थ्यानि

(१) विष्णु पु० अं० २ अ० ३ श्लो० २ । ३ ।

अचिन्त्यानि योगिप्रत्यक्षाणि च यथायोग्यं तिष्ठन्ति अतस्ताः पूर्वोक्ताः सर्गाद्याः ब्रह्मणो भावशक्तयः ब्रह्मोपकरणभूताखिलपदार्थानां सामर्थ्यानि न तु केवलब्रह्मण इति, ननु ब्रह्माद्वैतवाक्यानामाञ्जस्येनोपपत्त्यर्थं भवतु प्रपञ्चो विवर्तस्तस्याविद्यानिमित्तताभ्युपगमेनाविद्यया द्वैतभानितादवस्थ्यात् न चाविद्यापि प्रलये नासीत्किं तु केवलादेव ब्रह्मणो विवर्त इत्येवाभ्युपगन्तव्यमिति वाच्यम्, एवं चेन्मुक्तस्यापि पुनर्विवर्तरूपसंसारप्रसङ्गात् चिन्मात्रस्य ब्रह्मणो नित्यत्वात् अथ बन्धमोक्षादिकमपि कल्पितमेव परमार्थतस्तदपि नास्तीत्येवश्रुतिमहावाक्यार्थो यथा कथंचिद्यदि व्यवस्थाप्यते तदा बन्धमोक्षादिकं किमपि नास्तीति वेदान्तैरुच्यत इत्यापातज्ञानादेव मोक्षार्थं ब्रह्मसाक्षात्काराद्यानां श्रवणादिकं याज्ञवल्क्यादीनां विद्वत्संन्यासादिकं च न स्यात् फलनिश्चयाभावात् बहुवित्तव्ययायाससाध्ये हि कर्मणि फलनिश्चयादेव लोकानां प्रवृत्तिरुत्पद्यते, न च भवन्मते महति संन्यासादिकर्मणि मोक्षाख्यफलनिश्चयः संभवति मोक्षावधारणं मोक्षशास्त्राद्वेदान्तादेव भवति नेतरस्मात् स च वेदान्तो न मोक्षादिपरो भवतोच्यते मोक्षाद्यभावपरत्वाभ्युपगमादिति ननु प्रलये ऽप्यविद्यां व्यावहारिकीमभ्युपगम्यतया व्यावहारिको बन्धमोक्षादिरभ्युपेयो न च तेन पारमार्थिकाद्वैतक्षतिरिति चेत्प्रधाने ऽपीदं तुल्यं प्रधाने ऽर्थक्रियाकारित्वरूपव्यावहारि-

कसत्त्वस्यैवास्माकमिष्टत्वात्, ननु नित्यस्य प्रधानस्य कथमपारमार्थिकत्वं स्यात् उच्यते अपारमार्थिकत्वं यद्यनित्यत्वं, यदि वा स्वतः सिद्धत्वाभावो, यदि वा सदभिव्यक्त्यभावो, यदि वा सर्वकालेष्वभावो, यदि वा ऽन्यत् तत्सर्वं प्रधानतत्कार्य्ययोर्नित्यानित्ययोः समानं प्रधानस्य परिणामिनित्यत्वे ऽपि घटस्य नित्यत्वाभावात् स्वतः सिद्धत्वाभावादीनां च सर्वाचेतनसाधारणत्वात् प्रधानादीनां रूपान्तरेण मध्ये ऽपि रूपान्तरैरतीतानागतैः सदैवाभावाच्च, न चात्यन्तविनाशित्वमेव व्यावहारिकसत्त्वमिति वाच्यम्, अत्यन्तविशेषणवैयर्थ्यात् पञ्चसूच्यां प्रदर्शितवाक्यैः परिणामित्वस्यैव व्यावहारिकसत्तात्वेन लक्षितत्वाच्चेति व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेन शशशृङ्गादिवदत्यन्तासत्त्वं चानित्येष्वपि भवता त्यक्तमिति यथा च प्रधाननित्यत्वे ऽपि ब्रह्मचिन्मात्राद्वैतं तथा व्याख्यातं तत्तु समन्वयादित्यत्रेति त्यज्यतां सकलश्रुतिस्मृत्यनुसारिषु प्रधानवादिषु प्रद्वेषेण सूत्राणां कष्टव्याख्यानं त्यज्यतां च प्रधानचेतनपतिर्गुणेशः क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मा नावीशते देव एकः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुतिषु कार्य्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्यादिसकलस्मृतिषु च प्रधानप्रकृत्यादिशब्देषु रूढ्यर्थं चेहोपलक्षणादिभिः शिष्यव्यामोहनमिति दिक्, श्रुतीनां शरीरवच्छक्तिविधया अजासृष्टृत्वपरत्वे हेत्वन्तरमाह।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ।

च शब्दो दर्शयति चेत्युक्तहेतुसमुच्चयार्थः अस्मिन्प्रकरणे प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन च प्रोक्तं न चाकार्य्यांज्ञेयानुपास्यस्य प्रतिपादनं श्रुतिषु स्वपरं भवति 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति' न्यायात् किं त्वन्यशेषमेव तद्भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नाय इति न्यायात् तथा च ज्ञेयत्वेनोक्तस्य परमात्मनो जगत्कारणत्वेन प्रकृतस्य तदुपपत्तये प्रधानं कारणत्वशरीरवच्छक्तिविधयैवोच्यते न स्वातन्त्र्येणेत्यवधार्य्यत इत्यर्थः। ननु एतत् ज्ञेयं नित्यमेवात्मसस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किं चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् इत्यनेनास्मिन्प्रकरणे प्रधानस्य भोग्यशब्दवाच्यस्य ज्ञेयत्वं श्रुतिर्वदतीत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्

यदुक्तं तत्र प्राज्ञ ईश्वर एव ह्यत्र ज्ञेयतयोपदिश्य तं तत्त्वेतच्छब्देन भोक्तादित्रयं परामृश्य तस्य ज्ञेयत्वमुच्यते कुतः प्रकरणाद्ब्रह्मणः प्रकरणित्वेन तस्यैवैतच्छब्देन परामर्षस्य युक्तत्वादित्यर्थः। भोक्तादित्रयं तु मत्वेत्यनेनैवान्वेति भोक्तेत्यस्य विभक्तिव्यत्ययेन भोक्तारमित्यर्थः प्रेरिता देवतावर्गः।

त्रयाणामपि चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ।

किं चैवं सति ब्रह्मतत्त्वत्रयाणां भोक्तृभोग्यप्रेरकदेवानामपि वाक्योपक्रमे प्रश्नः प्रतिवचनाख्य उपन्यासश्च प्रसज्येयातां न त्वेवं दृश्यते "किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता" इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रश्नदर्शनात् यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना केवलब्रह्मण एवोपन्यासदर्शनाच्चेत्यर्थः, यच्च 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामि'तिपूर्वार्द्धश्लोकेनादौ शक्तिदर्शनमुक्तं तच्छक्तिमतोऽधिष्ठातृत्वदर्शनोपयोगितयेति मन्तव्यं स्वतन्त्रज्ञेयत्वे शक्तित्ववचनानुपपत्तेरिति। दृष्टान्ताच्च प्रधानं न स्वतन्त्रं किं तु शरीररूपकविन्यस्तमेवेत्याह।

महद्वच्च।

यथा महत्तत्त्वमन्तःकरणविशेषः आत्मनः चेष्टाश्रयलक्षणशरीरमेव सच्चक्षुरादिभिः संयुज्य स्वकार्यजनने क्षमं भवति न स्वतन्त्रमिति सर्वैरभ्युपगम्यते तथैव प्रधानमप्यचेतनत्वाविशेषादुचितमित्यर्थः, ननु महत्तत्वे किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः॥

इत्याद्याः श्रुतयः स्मृत्यनुमितेश्च। न चात्र वाक्ये

आत्मशब्दश्रवणान्महच्छब्दो जीवार्थक एवास्त्विति वाच्यम्, अचेतनस्यात्मपरत्वानुपपत्तेः पुरुषशब्देनैवा-त्मनो ऽग्रे निर्देक्ष्यमाणत्वाच्च तथा अचेतनवर्गमध्ये पाठेन महतो ऽप्यचेतनत्वौचित्यात् घटस्यात्मा पिण्ड इतिवत्कारणे ऽप्यात्मशब्दोपपत्तेः महच्छब्दस्य स्मृ-तिषु महत्तत्त्वे रूढत्वाच्च स्मृतिषु व्यवहारस्यापि श्रु-तिमूलकतया तासु स्वतन्त्रसङ्केतकल्पनाया बाधकं विना ऽन्याय्यत्वाच्च अस्यां च श्रुतावर्वान्तरभेदेन बुद्धि-महतोर्भेद उक्तो महच्छब्दस्य चित्तवाचितयेति न स्व-स्य स्वपरत्वानुपपत्तिः तथा चोक्तं यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकमिति प्रायशश्च स्मृतिषु चित्तबु-द्धी एकीकृत्य बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वमुच्यते, ननु "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदि"त्यादिबहुश्रुतिषु म-हच्छब्द आत्मन्यप्युच्यत इति चेत् सत्यं महत्तत्त्वो-पाधिनैव चात्मन्यपि मानुषादिशब्दवन्महच्छब्दप्रयो-गस्यौचित्यात् आत्मनः स्वतो विशुद्धचिन्मात्रत्वेना विशिष्टतया महत्वाल्पत्वादिविभागायोगादिति । परशेषतया प्रधानकारणताप्रतिपादने श्रौतदृष्टा-न्तमाह ।

चमसवदविशेषात् ।

यथा "ऽर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्व बुध्न" इत्यस्मिन्मन्त्रे चम सो यागशरीरत्वेनैव प्रतिपादितो न स्वातन्त्र्येण तथा

प्रधानमपि जगत्कारणब्रह्मशरीरत्वेनैवात्र प्रतिपादितं न स्वातन्त्र्येण कुतः अविशेषात् परप्रकरणे स्वातन्त्र्येण प्रतिपादनस्यानर्थकत्वाविशेषादित्यर्थः औपनिषदमेव दृष्टान्तान्तरमाह ।

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ।

तुशब्दः पुनरर्थे ज्योतिरुपक्रमात्तेज आद्या तेजोबन्नरूपा शक्तिः पुनस्तथाचेतनशरीरविधयैव सृष्टौ हेतुः हि यस्मात् एके कौथुमा अधीयते "तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेय तदपो ऽसृजत" इत्यादि अत्रेक्षितृचेतनस्य शरीरविधयैव तेज आदीनां स्रष्टृत्वं पठ्यते इत्यर्थः अतस्तद्दृष्टान्तेनाजास्रष्टृत्वमपि चेतनब्रह्मशरीरविधयैव ग्राह्यमिति, न चाजाख्यप्रधानाभिमानिदेवताशरीरविधयाजायाः सकलस्रष्टृत्वं संभवति देवानां बुद्ध्युपाधिकतया बुद्धिपूर्वकमहत्तत्वस्रष्टावकारणत्वादिति । आधुनिकास्तु आनुमानिकमप्येकेषामित्यारभ्य सर्वाणि सूत्राणि सांख्ययोगसिद्धानां प्रधानमहदादिपदार्थानां स्वरूपप्रतिषेधपरतया यथो कथं चिद्व्याचक्षते तत्तु श्रुतिस्मृतिन्यायादिविरोधादुपेक्षणीयं मुमुक्षुभिः यच्च तेषामजाशब्दस्य भूतत्रयपरतया व्याख्यानं तदपि हेयम् अशक्यः सो ऽन्यथा द्रष्टुं ज्ञायमानः कुमा-

रका: विकारजननीमायामष्टरूपामजां ध्रुवामितिचुलिकोपनिषदादौ प्रधान एवाजात्ववचनात् मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्याद्यव्यवहितवाक्यशेषतो देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति वाक्योपक्रमतश्चाजामेकामित्यादिवाक्ये ऽप्यजाशब्दस्य मूलकारणवाचित्वावधारणाच्च तथानादित्वस्य उपपादकतया अजाशब्दे यौगिकार्थस्यापि प्रकृते विवक्षितत्वाच्चेति । ननु कथमुच्यते ऽनादिरीश्वरशक्तिरजावाक्ये निर्दिष्टेति तस्याः लोहितशुक्लकृष्णरूपत्वासंभवात् प्रकृतौ रूपाद्यभावादित्याशङ्कामपाकरोति ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः।

चशब्दः पुनरर्थे रूपादिवचनाविरोधः पुनरेव मध्वादिविद्यायामिव कल्पनयोपदेशादित्यर्थः यथा हि आदित्यस्यामधुनो ऽपि मधुत्वं वाचश्चाधेनोरपि धेनुत्वं भोग्यप्रदत्वादिगुणलाभार्थं रूपकल्पनयोपदिश्यते श्रुतिभिः असौ वा आदित्यो देवमधु वाचं धेनुमुपासीतेत्यादिभिः तथैव प्रधानशब्दवाच्यानां सत्त्वादिगुणानां नीरूपाणामपि लोहितादिरूपाणि रागप्रकाशावरणरूपतालाभार्थं रूपकल्पनयोपदिष्टानीति विरोधान्तरं प्रतिषेधति ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।

विरोध इति च्छेदेनानुवर्त्तते अथ वा पूर्वसूत्रे निषेधार्थकपृथक्पदमेव वा शब्दः तथा च अजावाक्ये एकत्वसंख्याग्रहणाद्यो विरोधः प्रसज्यते सोऽपि नेत्यर्थः अत्र हेतुस्त्वतिविस्तरभयात्पृथक्सूत्रैर्वच्यते नन्वजामेकामित्येकत्वस्य कुतो विरोधः प्रसक्त इति तत्राह नानाभावादिति काण्वादिशाखान्तरे "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमित्या"दिना ब्रह्मशक्तीनां नानात्वावगमादित्यर्थः, अत्र हि पञ्च पञ्चजना इत्यादिना शक्तिविशेषाणां प्रलयकालीनानामेव ग्रहणं वाच्यं कार्य्यशक्तिपरत्वे तासामनन्तत्वेन पञ्चपञ्चेत्याकाशश्चेति विशेषवचनाऽसामञ्जस्यात्तत्कथमुच्यते एकामजां बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति। ननु सांख्योक्तिं पञ्चविंशतितत्त्वपरतया अत्र वाक्ये मुख्यकार्यमादायावान्तरभेदेनैकस्या एवाजायाश्चतुर्विंशतिसंख्योपपादनीयेति शङ्कायां दूषणान्तरमाह अतिरेकाच्चेति पञ्चविंशत्यतिरिक्तस्याकाशस्य शक्तिमध्ये पाठाच्चेत्यर्थः। पूर्वसूत्रेण प्रतिज्ञाते विरोधाभावे हेतुमाह।

प्राणादयो वाक्यशेषात्।

यद्यप्यत्र सूत्रे हेतुतावाचकः शब्दो नास्ति तथापि वासस्ते मलिनं राजकुलं मागा इत्यादाविव

हेतुता लभ्यते तृतीयसूत्रपर्य्यालोचनयेति बोध्यम् । तथा चायं सूत्रार्थः यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्युदाहृतवाक्ये प्राणादयः पञ्चैव पुरुषभेदेन व्यक्तिभेदात् पञ्चपञ्चेति विप्सयोक्ताः ते च कार्य्यभूता एव शक्तय इति । तथा च तेषां नानात्वेऽपि न मूलशक्तेरजाया एकत्वं विरुध्यत इति तृतीयसूत्रेण वक्ष्यति । हेतुमाह वाक्यशेषादिति । "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरि" ति अव्यवहितवाक्यशेषात्तत्रोक्ताः षष्ठ्यन्तप्राणादिशब्दार्था एव प्राणादयः पञ्च प्रतिपुरुषव्यक्तिभेदेन वीप्सया पूर्ववाक्यप्रयुक्ता इत्यर्थः, अत्र वाक्ये प्राणस्य प्राणमित्यादिवचनात्पूर्ववाक्ये ऽपि शक्तिमति ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वं प्राणादेर्लभ्यते शेषस्य प्राणादिशब्दपञ्चकस्य प्रेरकस्य प्रेरकतामात्रार्थकत्वात् केनेषितोपनिषदि केनेषितं पतति प्रेषितं मन इत्यादिप्रश्नस्याग्रेत्र श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनोयदित्यादिप्रत्युत्तरदर्शनात्प्राणः कम्पनादित्यादिगतसूत्रेभ्यश्चेति । ननु भवत्येवं माध्यंदिनशाखायां काण्वे तु चतुर्णामेव प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसां च वाक्यशेषे पाठात् पञ्चत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य काण्वेऽपि ज्योतिषां पञ्चत्वमुपपादयति ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ।

एकेषां काण्वानामन्ने ऽसति ज्योतिषा पञ्चसं-

ख्या पूरणीया "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरि"ति पूर्वसु-
क्तत्वादित्यर्थः, माध्यंदिने तु पञ्चसंख्यायाः प्राणादिवा-
क्येनैव पूरणादत्र ज्योतिर्वाक्यस्य सत्वसाम्येऽपि तदाऽऽ-
काङ्क्षेति भावः एतेन यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति वा-
क्यस्य कार्य्यशक्तिपरतया प्रधानातिरिक्तस्याकाशस्य श-
क्तिमध्यपाठेऽपि न प्रधानमात्रस्य मूलशक्तेरेकत्ववि-
रोध इत्यप्युक्तप्रायं वेदितव्यम्। ननु तथापि एकशब्द-
स्याद्वितीयार्थकतया प्रधानमात्रशक्तित्वविरोध एव
विष्णुपुराणादिषु जीवकालयोरपि शक्तित्वावगमादि
ति तत्राह।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः।

आकाशादिषु संकल्पकार्य्येषु कारणत्वेन मूलप्र-
कृतित्वेनैव हेतुना यथा व्यपदिष्टस्याजामेकामिति-
वाक्यस्य प्रयोगादित्यर्थः, सृजमानाया उपादानकार-
णस्यैवाजाया एकत्वमुक्तं जीवकालौ च नाकाशा-
द्युपादानमतो नोपादानशक्तेरेकत्वविरोध इति भा-
वः। ननु तथापि अजाख्यप्रकृतेः सत्त्वादिगुणत्रयरूप-
तयैकत्वसंख्याविरोध इति चेन्न, एकस्मिन्नीश्वरस्य
सत्त्वे अपरेषां गुणानां प्रलयेनैकत्वोपपत्तेः तदुक्तं
मोक्षधर्मे तदेका प्रकृतिर्भवेदिति अथ वा सर्गभेदेन
पुरुषभेदेन च भेदाभाव एवाजायाः एकत्वमिह वि-

वच्छितमजाश्रुतिस्वरसात् "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत" इति श्रुत्यविरोधाय चेति ब्रह्मणो ऽद्वितीया मूलप्रकृतिरजाशक्तिरिति प्रसाधितम्, इदानीं यदुक्तं यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इतिवाक्यस्य कार्य्यपरत्वे पञ्चपञ्चत्याकाश इति च विशेषवचनप्रयुक्तमितरेषामपि ब्रह्मादिरूपकार्य्याणां ब्रह्मशक्तित्वात् ब्रह्मप्रतिष्ठितत्वाच्चेति तत्समाधीयते ।

समाकर्षात् ।

मुख्याभ्यां प्राणादिपञ्चकाकाशाभ्यामितरकार्य्याणामप्युपलक्षणतया समाकर्षात् ग्रहणादुक्तार्थोपपत्तिरित्यर्थः कथं समाकर्षणं तत्राह ।

जगद्वाचित्वात् ।

षष्ठ्यन्तानां वाक्यशेषस्थप्राणादिशब्दानामुपलक्षकतया जगद्वाचित्वात् समस्तकार्यवाचित्वादित्यर्थः एतेन परमात्मनःकार्य्यशक्तयो ऽपि मीमांसीता इति मन्तव्यम् ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ।

ननु यदुक्तमजावाक्ये ब्रह्मशक्तिविधया प्रधानप्रतिपादनं यच्चोक्तं प्राणस्य प्राण इति वाक्यं ब्रह्मशक्तितया प्राणादिप्रतिपादनं तदुभयमपि न कुतो जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् । अयमर्थः भवेदेवं यद्यजाप्राण-

वाक्ययोर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वं सिद्ध्येत् तदेव तु न अजावाक्यवति श्वेताश्वतरे जीवलिङ्गं हि दृश्यते रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यमित्यादिवाक्यशेषेषु नन्वेवंविधवाक्येभ्य एव रुद्रः परमेश्वर एव भवत्विति चेन्न, ईश्वरवादिभिः श्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतिभ्यश्च ब्रह्मादिदेवतात्रयादतिरिक्ततयैवेश्वराभ्युपगमात् एवं प्राणवाक्यस्याप्यव्यवधानेनादौ प्राणलिङ्गं दृश्यते "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमि"त्यादिना प्राणस्य चायुष्ट्वं श्रुत्यन्तरे दृष्टं प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्मादजाख्या प्रकृतिः सर्गाद्युत्पन्नस्य महापुरुषस्यैव शक्तिः न परमेश्वरस्य तस्याश्च कर्मवशादेवाद्या प्रवृत्तिर्नाधिष्ठातारमपेक्षते अतः स्वतन्त्रैव प्रकृतिः सृष्ट्यादिकारणं एवं प्राणादयोऽपि मुख्यप्राणस्यैव शक्तिरिति, न च प्राणस्य प्राणत्वं कथं मुख्यप्राणे स्यादिति वाच्यम्, प्राणस्येत्यर्थः संभवात् प्राणशब्दस्य घ्राणवाचकतायाः श्रुत्यन्तरे दृष्टत्वादिति तदित्थं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह इति चेत् तद्व्याख्यातमिति । तल्लिङ्गद्वयं ब्रह्मण्यपि व्याख्यातमुपपादितं प्रथमपादे उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादिति सूत्राङ्कैरित्यर्थः अयं भावः श्वेताश्वतरे परमात्मैव महाप्रकरणीऽयो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मा नावीशते देव एक इत्यादिवाक्येभ्यो ब्रह्मरुद्राद्यतिरिक्तस्तस्मात्तदन्तर्यामि-

ण एव प्रकरणित्वात् अतो अजाप्रकरणे यज्जीवलि-ङ्गमस्ति तत्प्रकरणानुरोधेन शक्तिशक्तिमदभेदेनोपा-सनार्थं ब्रह्मण्येव बोध्यमनेन जीवेनाऽनुप्रविश्येति श्रुत्या ब्रह्मणो जीवरूपित्वसिद्धेः स एव जीवः सुख-दुःखभाक्त्वेत्यादिषु स्फुटं तथा वचनाच्च अन्यथा हि प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातामिति एवं प्राण-वाक्ये ऽपि यन्मुख्यप्राणलिङ्गमस्ति तदपि प्रकरणानु-रोधेन प्राणशक्तिद्वारा ब्रह्मण्येव बोध्यम् ।

> रूप मूर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।
> सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥

इत्यादिवाक्येषु ब्रह्मणः प्राणादिरूपित्वसि-द्धेरिति ॥ अस्मिन्सूत्रे पूर्वपक्षनिराकरणमुखेनैव जीवस्यापि ब्रह्मशक्तित्वमुक्तमतो न शक्तिमीमांसा न्यूनतेति ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्या-नाभ्यामपि चैवमेके ।

जैमिनिस्त्वाचार्य उपासनार्थं न मन्यते किं तु परमसूक्ष्मत्वेन स्वतो दुष्प्रतिपाद्यतया(*क्रमेण ब्र-ह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थं शाखाचन्द्रन्यायतो[१]) जीवमु-ख्यप्राणादिशक्तिरूपेणादौ सर्वान्तर्यामिब्रह्म प्रतिपाद-यितुं ब्रह्मप्रकरणेषु जीवमुख्यप्राणादिकमिति प्रतिपा-

(१) अयंपा० २ पु० ना० ।

द्यात इति मन्यते कुतः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रश्नप्रत्युत्तराभ्यां ब्रह्मणः प्रकरणित्वादित्यर्थः अपिचेत्यादि अपि च एके शाखिनः काण्वादयः एवं अन्यार्थमेवातिस्पष्टं जीवादिकं ब्रह्मप्रकरणे पठन्ति(*यथा काण्वे चतुर्थे सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तो ऽभूद्य एष विज्ञानमयस्तदैषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेत्यादिना जीवतदवस्थादिपठनं तत्स्वापाधारब्रह्मप्रतिपादनार्थमिति[१]) *स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यस्तं न पश्यत्यकृत्स्नो हि स इति द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च अथात आदेशो नेतिनेतीति[२])। अपि चैवमेक इत्यत्र हेतुमाह ।

वाक्यान्वयात् ।

विधिनिषेधरूपपूर्वापरवाक्यैकवाक्यतया काण्वादिष्वन्यार्थत्वावधारणमित्यर्थः। (*शब्दाभावाच्च नोपासापरत्वमितिभावः[३]) ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमित्याश्मरथ्यः ।

आश्मरथ्यरूपाचार्य्यो रथोक्तं लिङ्गद्वयं जीवप्राणयोरिव ब्रह्मणो ऽपि साधारण्यमेव मन्यते कुतः प्रतिज्ञया ब्रह्मणि लिङ्गद्वयस्य सिद्धत्वात् अजावाक्यस्यादौ तावत् य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद्-

---

(१) अयंपा० २ पु० ना० ।

(२) अयंपा० २ पु० ना० ।

(३) अयंपा० २ पु० ना० ।

णानेकान्निहितान्नो दधाति विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु । तदेवाग्निस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदापस्तत्प्रजापतिरिति प्रतिज्ञया कार्य्यकारणाभेदेन सर्वे जीवादिधर्माः पञ्चमुखत्वादयो ऽपि ब्रह्मणि सिद्धाः प्राणवाक्यस्य च शेषे "मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किं चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति प्रतिज्ञया सर्वस्यात्मनि कारणे च ब्रह्मणि सर्वे प्राणादिधर्माः परमायुष्ट्वादयो ऽपि सिद्धा इत्यर्थः व्यासमताच्चास्य मतस्यायं विशेषो यद्व्यासाचार्य्यैः शक्तिशक्तिमदभेदोपासनापरत्वेन लिङ्गद्वयमुपपादितं ब्रह्मणि आश्मरथ्याचार्य्यैः(*तूपासनां विनापि[1])कार्यकारणाभेदेन कार्यधर्म इति लिङ्गद्वयमुपपादितमिति ।

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ।

औडुलोमिस्त्वाचार्य्यो मन्यते परमात्मन्यपि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गमुपपद्यते उत्क्रमणारम्भकाले जीवप्राणयोरेवं भावात् परमात्मभावात् यथा मैथुनकाले स्त्रीपुंसोरेकीभाव इत्यर्थः, तथा च मरणकाले परमात्माविभागादन्यदापि तदभेदव्यवहारेण जीवप्राणधर्मौ ब्रह्मण्युच्येते लोके तथा व्यवहारादिति भावः

(१) अयंपा० २ पु० ना० ।

"अथास्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि"त्यादिश्रुतयश्च जीवप्राणयोर्ब्रह्मणि संपत्त्याख्यमैक्यं बोधयन्ति।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः।

काशकृत्स्नस्त्वाचार्य्यो मन्यते प्रलयकाले जीवादीनां सर्वेषामेव ब्रह्मण्यवस्थितेर्विलयादत्यन्तमेकीभावेनान्यदापि तदभेदस्यैव पारमार्थिकत्वं(*जीवब्रह्मविभागस्य नैमित्तिकत्वेन स्वाभाविकाविभागापेक्षया वाचारम्भणमात्रत्वात्[१]) अतो यथोक्तलिङ्गद्वयं ब्रह्मण्युपपद्यत इति औडुलोमिमताच्चास्यायं विशेषो यदौडुलोमिना स्त्रीपुरुषयोरिव मिथुनीभावरूपं मरणप्रारम्भकालीनमैक्यमादाय लिङ्गद्वयमुपपादितं काशकृत्स्नेन च नदीसमुद्रयोरिवैकतरस्यात्यन्तविलयतः प्रलयकालीनमैक्यमादाय लिङ्गद्वयमुपपादितमिति यथा च सुषुप्तिमरणप्रारम्भयोरीषत् ज्ञानं प्रलयव्यावृत्तं तिष्ठति जीवानामीश्वरे संसृष्टानां तथा वक्ष्यामो जीवावस्थाप्रकरणे श्रुतीचात्र भवतः"विषु धामसु यज्ञोग्यमि"ति"हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैव निष्क्रामती"ति च तस्मादुक्त उभयोर्मतभेद इति। एते च मतभेदाः सर्व एवाविरुद्धाः श्रुतिसिद्धाश्च भवन्ति प्रकृतपूर्वपक्ष-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

समाधानाय केवलं मुनिभिः पृथक्पृथगुपन्यस्ता इति बोध्यम्। इदमिदानीं विचार्य्यते यदिदमानुमानिकं प्रधानमीश्वर(*शक्तिविधया[१])विश्वस्रष्टृप्रोक्तं किमेतदेव राज्ञो मन्त्रिवज्जीवस्यान्तःकरणवच्च परमात्मनः संकल्पाद्याधारभूता स्वभावाख्या प्रकृतिरन्तरङ्गशक्तिः अथवेदं शरीरस्थानीया बहिः शक्तिरेव एतदधिष्ठानार्थं शक्त्यन्तरमस्तीश्वरस्य किं वाशक्त्यन्तरनैरपेक्ष्येणैव नैयायिकानामिव स्वत एवेश्वरो प्रधानपुरुषादिकमधितिष्ठतीति[२])तत्राद्यं पक्षं सिद्धान्तयति।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति॥

प्रतिज्ञायास्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययमिति दृष्टान्तस्य च वाक्यशेषस्थयोरनुपरोधार्थमाञ्जस्येनोपपत्त्यर्थमित्यर्थः प्रकृतित ईश्वरोपाधेरत्यन्तभेदे तथेश्वरस्य निरुपाधित्वे च हि तयोः पीडा स्यादिति विष्णुपुराणादौ त्वपरिणामित्वरूपवैधर्म्येणेश्वरोपाधिः प्रधानादतिरिक्त एवोक्तः अत्र तु समानतन्त्रपातञ्जलसिद्धान्तत्वादानन्दादयः प्रधानस्येत्यागामिसूत्राच्च ईश्वरोपाधेः प्रधाने प्रवेश एव सूत्रकाराभिप्रेतो जड-

(१) अयं पा० २ पु० ना० तन्त्रेणेतिप पु० पा०।

(२) ईश्वरोऽनुपाधिभूतं प्रधानमधितिष्ठतीति २ पु० पा०।

त्वसाधर्म्येणेत्यवगम्यत इति यद्यपि स्वभावस्तु प्रवर्त्तते कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इत्यादिप्रयोगात् प्रकृतिशब्दस्य स्वभावकारणोभयवाचित्वं तथाप्यत्र प्रकृतिः स्वभाव एव बोध्यः 'आनुमानिकमप्येकेषामि'त्यादिना सूत्रेणैव परमात्मशेषतया जगत्कारणत्वस्य प्रधाने सिद्धत्वेन(*पुनस्तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात्[१])तथा आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादिसूत्रवदिदं सूत्रं न प्रकृत्याख्यशक्तिरूपेण ब्रह्ममीमांसकमपि भवति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति सामान्यसूत्रेणैव गतार्थत्वात् (*तथा सति पूर्वपादत्रय एवैतदधिकरणौचित्याच्च-ति[२])। तथा साक्षाद्ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वमपि नास्य सूत्रस्यार्थः अस्मिन्पादे शक्तेरेव प्रकृतत्वात् 'जन्माद्यस्य यतः' 'तत्तु समन्वयात्' 'तदधीनत्वादर्थवत्'इत्यादिसूत्रैरेवाधिष्ठानकारणत्वस्य ब्रह्मणि लब्धत्वाच्च ॥ स्वतः प्रकृतित्वस्य तु निर्विकारश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् ननु विकाराणां विवर्त्तत्वे नायं दोषः परिहर्त्तव्य इति चेन्न (*यत आत्मकृतेः परिणामादित्यागामिसूत्राद्देवाचापि दर्शने औपाधिकपरिणाम एव सिद्धान्तः त्रिवर्तप्रतिज्ञायां सूत्राभावाच्च किं च[३]) विकाराभ्युपगमदशायामेव प्रकृतेरेवविकारित्वं नात्मन इति सकलश्रुतिस्मृतिष्ववगम्यत इति तथा च गीता।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

(२) अयं पा० २ पु० ना०।

(३) अयं पा० २ पु० ना०।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

इति स्वीयो भावः पदार्थ उपाधिरित्यर्थः,(*उपाध्युपाधिमतोर्ध्यानादिः स्वस्वामिभाव इति यदि चात्र सूत्रे ब्रह्मणः साक्षात्प्रकृतित्वमेवार्थं इष्यते तच्चैव प्रकृतित्वमधिष्ठानकारणत्वं यदि वा मूलविकारित्वमेवात्र प्रकृतित्वं तर्हि आकाशादिरूपं तावद्ब्रह्मणः प्रकृतिरूपत्वमेवात्रार्थोऽस्तु शक्तिशक्तिमदभेदात् तदुक्तं विष्णुपुराणादिषु स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च स इत्यादिभिरिति दिक्[1]) ईश्वरस्य उपाधिरूपा प्रकृतिरस्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह ।

अभिध्योपदेशाच्च ।

[2]अभिध्या संकल्पः तदुपदेशादपि परमात्मनः स्वभावः सिद्ध्यति ईश्वरस्य निरुपाधित्वे बहुस्यामित्यादिसंकल्पोपदेशानुपपत्तेरित्यर्थः आह च तन्मात्रमित्यादिसूत्रेषु ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्वरूपतया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु यदिदमानुमानिकं प्रधानमीश्वरोपाधिरपीत्युच्यते किमिदं जीवस्येव विकारभावापन्नं शुद्धसत्त्वाख्यं सदीश्वरस्योपाधिर्भवति[3] किं वा साक्षादेवेति संशये निर्णयमाह ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(२) ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्य रूपतायावक्ष्यमाणत्वादिति १ पु० पा० ।

[३] अथा पावज्ञत्वानामिति २ पु० पा० ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात्।

तदनुमानिकं न केवलं प्रकृतिः अपि तु साक्षादपि विकारभावानापन्नमेव नित्यशुद्धसत्वांशेन ईश्वरस्य प्रकृतिर्भवति कुत उभयाम्नानात् उत्तरसूत्रेण वक्ष्यमाणयोरुभयोः कारणकार्य्यभावापन्नयोः कृतिपरिणामयोस्तत्राम्नानादित्यर्थः। उभयाम्नानमेवाह।

आत्मकृतेः परिणामात्।

"तदात्मानं स्वयमकुरुते"ति श्रुत्या स्वकृतित एवेश्वरस्य सर्वपरिणामावगमादित्यर्थः तथा चेश्वरस्य कार्य्योपाधित्वे तत्कृतितः समस्तपरिणामो नोपपद्येत स्वोपाधेः पूर्वं स्वकृतभावेन उपाधिरूपपरिणामस्य स्वकृतिजन्यत्वासंभवात्। अत ईश्वरोपाधिर्नित्य एवेति तस्यैवानुमानिकस्यापरं विशेषमाह।

योनिश्च हि गीयते।

तदानुमानिकमीश्वरस्य योनिरपि जीवाख्यगर्भाधानस्थानमपि अंशभेदेन भवति हि यस्मात् तथा गीयते "यो योनिंयोनिमधितिष्ठत्येक" इत्यादिश्रुतिभिः।

ममयोनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥

इत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यर्थः। (*अजाप्रकरणस्थत्वात् योनियोनिमितिवीप्सा अंशभेदेन बहुत्वमभिप्रेत्येति बोध्यम् महद्ब्रह्मेति महतो ब्रह्मेत्यर्थस्तत्कारणत्वात्[१]) तदयं सिद्धान्तः प्रकृतिर्नित्यशुद्धकेवलसत्वांशेन नित्यज्ञानेच्छादिमतीश्वरोपाधिः सैव च प्रकृतिर्[२]मलिनसत्त्वविशेषरूपैरंशान्तरैरजस्तमःसंभिन्नैः पुरुषसंयोगेन महत्तत्वरूपतः परिणता सती जीवो य उपाधिर्भवति "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर" इतिश्रुतेः (*ततो ऽपि निकृष्टैरंशान्तरैःसर्वमन्यद्विकारजातमुत्पादयतीति[३]) विभाग इति।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः।

एतेन प्रधानप्राणादीनां ब्रह्मशक्तित्वप्रतिपादनेनान्ये ऽप्यानुमानिकाः कालादृष्टादयो ब्रह्मशक्तितया व्याख्याता वेदितव्याः न तु स्वतन्त्रं किमप्यन्यदस्ति अतो न तत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिभिरपि ब्रह्मकारणतावाक्यानां विरोध इत्यर्थः, तत्र कालादिकारणवर्गेश्वरशक्तिताप्रतिपादकश्रुतिर्यथा श्वेताश्वतरे "कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष"इति चिन्त्यमिति कालादीनि प्रकृत्य"यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक"

---

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

[२] सत्वादिगुणावच्छेदेनेति २ पु० पा०।

(३) अयं पा० २ पु० ना०।

इति कालात्मयुक्तानि कालादीन्यात्मान्तानीत्यर्थः ते-षां चाधिष्ठेयत्ववचनाच्छक्तित्वं सिद्धं प्रलये च भू-तादीनां परमा सूक्ष्मावस्था सत्त्वादिशब्दवाच्येति म-न्तव्यं तथा"तेनेशितं कर्म विवर्त्तते ह पृथ्व्याप्यतेजोऽनि-लखानि नित्यम्। एतस्यैवाणिम्न एतावान् न्यग्रोधस्ति-ष्ठति रथात् रथयोगान्पथः सृजत" इत्यादि श्रुतयोऽपि कर्माणुजीवादिकारणतायामुदाहार्य्यशक्तित्वेन स-माधेयाः विवर्त्तते विकरोतीत्यर्थः। अथ वेदं सूत्र-मेवं व्याख्येयमेतेन पादचतुष्टयकृतब्रह्मवाक्यव्या-ख्यानेनान्येऽपि सर्वे वेदान्ता व्याख्याता वेदितव्या एभिरेव तर्कैस्तेषामपि निर्णेतुं शक्यत्वादित्यर्थः व्या-ख्याता इत्यस्य द्विः पाठोऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थः।

जगज्जन्मादिहेतुत्वे द्वाराणीश्वरशक्तयः।
आक्षेपोद्धारमुखतः पादेऽत्र प्रतिपादिताः॥

इति श्रीविज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्य-
ऋजुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

समाप्तश्चाध्यायः।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादेन ब्रह्मकारणतायां श्रुतिविरोधः परिहृतस्तन्मुखेन सृष्ट्याद्युपयोगिन्यो ब्रह्मशक्तयश्च विचारिताः इदानीं तत्र स्मृतिविरोधः परिह्रियते ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ।

नन्वीश्वरकारणतायाः श्रुत्यर्थत्वे सति ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिमन्वादिस्मृतीनां ईश्वरप्रतिषेधेन्न्यास्तर्कसंवलितायाः स्वतन्त्रप्रधानकारणतावादिन्याश्च कपिलस्मृतेरप्रामाण्यं प्रसज्येत न च श्रुतिविरोधेन स्मृतेरप्रामाण्यमेवास्तु श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसीति न्यायादिति वाच्यं (*"यन्मनुरवदत्तत्सर्वं भेषज"मिति श्रुत्या मनुविरोधस्यान्याय्यत्वात्[१]) ।

सांख्यं योगं पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिमात्राण्येतानि हेतुभिर्नविरोधयेत् ॥

इत्यादिभ्यो योगियाज्ञवल्क्यादिवाक्येभ्यः सांख्यविरोधस्यापि वेदेष्वन्याय्यत्वाच्च आधुनिकैरल्पप्रज्ञैः कपिलादिस्मृत्यनुसारेणैवातिगहनवेदानां मीमांस्यत्वौचित्याच्च । तथाचोक्तं भारते ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ॥

तस्मादतिप्रामाणिकमनुसांख्यस्मृतिविरोधेन ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादितर्काणामाभासीकृतत्वाद्वेदान्तानामीश्वरकारणतापरत्वं नावधारयितुं शक्यत इति तमिमं पूर्वपक्षं गूढाभिसंधिः प्रतिबन्दिमुखेन समाधत्ते नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति। यदुक्तं तन्न, कपिलमन्वादिस्मृतेरीश्वरप्रतिषेधपराया अनुरोधे सेश्वरायाः पातञ्जलपाराशरादिस्मृतेर्निरवकाशत्वप्रसङ्गादित्यर्थः, तथा च तुल्यबलस्मृत्यन्तरविरोधेन कुण्ठिततया कपिलस्मृत्या वैयासिकस्तर्कगणो नाभासीकर्त्तुं शक्यते प्रत्युत स्मृत्यन्तरानुग्रहेण श्रौतत्वेन व्यासोक्ततर्काणामेव बलवत्त्वम्, अतो यथोक्ततर्कैरीश्वरपरत्वेनावधारिता श्रुतिः स्मृतिं बाधिष्यति इति भावः। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरितिभगवद्वाक्यात्तु कपिलस्मृतिवद्यथोक्ततर्कगणोऽप्यतिप्रामाणिक एवेत्यपि मन्तव्यम्। इतश्चेश्वरप्रतिषेधांशे कपिलस्मृते (*मूलानामनुपलब्धेः अप्रत्यक्षत्वात्[1])र्दुबलत्वमित्याह।

इतरेषां चानुपलब्धेः।

सेश्वरादितरेषां चेश्वरनिषेधकानां शाखिनां

(१) अयं पाठः १ पु० ना०।

कपिलस्मृतिमूलानामनुपलब्धेः अप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथा च प्रत्यक्षश्रुत्यनुग्रहेण पराशरादिस्मृतीनां ब्रह्ममीमांसातर्काणां च कपिलस्मृतेरंशतो विषयापहारयोग्यतास्तीति भावः, नन्वेवं कपिलस्मृतेः किमप्रामाण्यमेव तथा चोदाहृतवाक्यविरोधः, न, सावकाशत्वात् पश्चान्निराकर्त्तव्यकुमीमांसकानामीश्वरप्रतिषेधस्याभ्युपगमवादेन कपिलस्मृत्युपपत्तेः ईश्वरप्रतिषेधकुतर्का अपि पारक्या एव तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेन प्रौढ्या सांख्यैरनूद्यन्त इति किमर्थं पुनः कुमताभ्युपगमवादः सांख्ये कृतः उच्यते यदि कश्चित् कुमीमांसक आपाततो वेदान्तानां कार्यब्रह्मपरत्वदर्शनान्नित्यं ब्रह्म नाभ्युपगच्छति नाभ्युपगच्छति च ब्रह्मविद्यायाः कार्य्यब्रह्मलोकातिरिक्तं फलं तदा तस्येश्वरमनभ्युपगच्छतो ऽपि कपिलोक्तविवेकख्यातेरेव मोक्षो भवतीति प्रतिपादयितुमिति, मनौ तु "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमित्यादिवाक्येनेदंशब्दोक्तस्य जगतः स्वाप्रज्ञातत्वादिकमेवोच्यते न तु ईश्वराख्यस्तदज्ञातापि निषिध्यते यतो द्वादशाध्याये ब्रह्मविष्णुहरादीन्प्रकृत्य प्रशासितारसर्वेषामणीयांसमणोरपि इत्यादिना नित्येश्वरः प्रोक्त इति, नन्वेवं सांख्यज्ञानमात्रस्यापि मोक्षे हेतुत्वे "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेती" त्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति चेन्न, तथाविधवाक्यानां प्रकृष्टसाधनपरत्वात् अन्यथा "ईश्वरप्रणिधानाद्वे" त्यादिना पतञ्जल्याद्युक्तविकल्पस्यानु-

पपत्तेरिति। इदं च पूर्वसूत्रस्थादाद्यप्रसङ्गशब्दा-ल्लभ्यते सांख्यस्मृतेर्यथोक्तावकाशाभावे हि पूर्वपक्षे प्र-सङ्गशब्दो व्यर्थः स्याद्यदि चाभ्युपगमवादेन बौद्धादि-मतानुवादपरता कपिलस्य नोच्येत तदा।

पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परतो मम।
अन्योन्यत्वान्तरात्मा ऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति॥
षड्विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः।
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम्॥
षड्विंशेन प्रबुद्धेन बध्यमानोऽप्यबुद्धिमान्।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात्॥
चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य ह।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते॥

इति मोक्षधर्मे(१)सांख्यानां नित्येश्वरोपदेशो नो-पपद्यते नोपपद्येत च।

एवं षड्विंशकं प्राहुः शरीरमिह मानवाः।
सांख्यंसंख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते॥

इतिमात्स्यादिषु(२)कपिलस्यापि षड्विंशान्तर्गतेश्व-राभ्युपगमवचनमिति(*एतेन परमार्थवादाभ्युपगम-वादाभ्यां सेश्वरनिरीश्वरविभागप्रसिद्धिः सांख्यानां व्याख्याता अथ वा कापिलैकदेशस्य अप्रामाण्यमस्तु अत एव कौर्मे।

---

(१) अ० ३१८ श्लो ७२।
[२] अ० ४ श्लो० २८।

यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म सततं शरणं व्रजेति ब्रह्मणो नारायणेनोपदिष्टमस्ति नन्वेतावता विवक्षितेष्वंशान्तरेष्वपि सांख्याप्रामाण्यमिति[1]) आधुनिकास्तु पूर्वसूत्रेण प्रधानांशे ऽपि सांख्यस्याप्रामाण्यं व्यवस्थाप्यानेन सूत्रेण महदादीनामपि श्रुतिष्वनुपलब्ध्या महदाद्यंशे ऽपि सांख्याप्रामाण्यं व्याचक्षते तच्च प्रधानस्य श्रुतिस्मृत्यन्तरन्यायसिद्धतायाः स्थानेस्थाने प्रदर्शितत्वात् तथा महत्तत्वे ऽपि महद्वच्चेतिसूत्रे श्रुतेः प्रदर्शितत्वात्, किं च प्रधानादिचतुर्विंशतितत्त्वान्येव श्रुतिभिर्ब्रह्मसूत्रैश्चोक्तानीति गीतायां स्मर्यते ।

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतमिति ॥

अतो ब्रह्मसूत्रे प्रधानादिनिराकरणमपसिद्धान्तत्वादुपेक्षणीयं सूत्रपदैः सूत्रात्मकैरधिक इत्यर्थः इदानीं चतुर्विंशतितत्त्वेष्वेव यथायोग्यं श्रुतयः प्रदर्श्यन्ते प्रश्नोपनिषदि च सुषुप्त्यवस्थां प्रकृत्य "एवं ह वै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चा

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

पश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च-
वायुमात्राचाकाशश्चाकाशमात्राचेत्यनन्तरं विषयैः
सह दशेन्द्रियाण्युक्ताः मनश्च मन्तव्यं च
बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहं कर्तव्यं च चित्तं च
चेतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं चेति। अत्र
प्रकृतिं विहाय त्रयोविंशतितत्वानि सांख्यसिद्धान्यु-
क्तानि महतत्त्वस्यैव च बुद्धिचित्तरूपेण विभागो बोध्यः
अस्माच्च वाक्यादवान्तरविभागे वेदान्तिनामप्यन्तःक-
रणचतुष्टयमेव बोद्धव्यं गर्भोपनिषदि च अष्टौ प्रकृ-
तयः षोडश विकाराः शरीर इत्यनेन चतुर्विंशति-
तत्वानि शरीरे सन्तीत्युक्तं मैत्रेयोपनिषदि च प्रकृ-
तेर्गुणत्रयं तद्वैषम्यात्सृष्टिः पुरुषाणां चिन्मात्रत्वं चोक्तं
यथा "तमो वा इदमेकमासत तत्परेस्यात् तत्परेणे-
रितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं
विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं
रसः संप्रास्रवत् तन्सांशो ऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषं
क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसाय लिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रो-
क्ताः अग्र्यास्तनवो ब्रह्म रुद्रो विष्णुरिति अथ योह
खलु वास्य राजसो अंशो ऽसौ वाव समीपं ब्रह्मा-
ऽथ योह खलु वास्य तमो ऽशो ऽसौ वाव सयो ऽयं
रुद्रः अथ योह खलु वास्य सात्विको ऽशो ऽसौ वा
व सयो ऽयं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधाभूतो अ-
ष्टधा एकादशधा द्वादशधा ऽपरिमितधा वोद्भूतः
उद्भूतत्वाद्भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्ब-

भूव 'इत्यसावात्मा ऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्चेति" चुलिकोपनिषदि च सांख्योक्तानां तत्वानां संख्या वेदान्तोक्ताद्वैताविरोधेनैवोक्ता यथा विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवामित्यादिना प्रकृतिं परमात्मानं च प्रकृत्य-

ध्यायते ध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ।
सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितां पुरा ॥
गौरनादवती सा तु जनित्री भूतभाविनी ।
असिता ऽसितरक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ।
पिबन्ते नामविषयमसंख्याताः कुमारकाः ॥
एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्देन वशानुगः ।
ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्भुङ्क्ते ऽसौ प्रथमं प्रभुः ॥
सर्वसाधारणी दोग्ध्री सज्यमाना सुपञ्चभिः ।
पश्यन्त्यस्यां महात्मानं यद्वर्णं पिप्पलाशनम् ॥
उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो हि ये ।
इत्याद्यनन्तरमाह ।
तं षड्विंशकमित्येके सप्तविंशं तथा परे ।
पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वाणः शिरो विदुः ॥
चतुर्विंशतिसंख्याकमव्यक्तं व्यक्तदर्शनम् ।
अद्वैतं द्वैतमित्येतत्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषः ।
तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः ॥
यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजङ्गमम् ।
यस्मिन्नेव लयं याति बुद्बुदाः सागरे यथेत्यादि ॥

अत्र ईश्वरोपाधेर्जीवोपाधितो भेदविवक्षया वा का-

त्वमादाय वा सप्तविंशत्वं बोध्यं तदेवं सांख्योक्तार्थानां सर्वश्रुतिषु परिदृश्यमानानामदर्शनमज्ञाननिबन्धनमेवेति प्रतीमः, ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ।

एतेनान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन मूलभूतशाखानुपलब्ध्या च योगः पातञ्जलशास्त्रं (*प्रपञ्चस्येश्वराऽकारणकत्वमात्रांशे श्रुतिविरुद्धे¹) प्रकृतिस्वातन्त्र्यमात्रांशे प्रयुक्तः प्रत्याख्यात इत्यर्थः निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति योगसूत्रेण हि परमेश्वरस्यापि प्रकृतिप्रवृत्तौ प्रतिबन्धनिवर्तकत्वमात्रं प्रोक्तं च श्रुतिविरुद्ध"तम एवेदमग्र आसीत्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती"त्युक्तश्रुत्यादिषु परमेश्वरस्य प्रकृतिप्रेरकत्वसिद्धेः वैषम्यनैर्घृण्यादिकं त्वग्रे सूत्रकार एव निराकरिष्यतीति (*योगा हीश्वरस्य जगन्निमित्तत्वं प्रकृतित्वेनाभ्युपगच्छन्ति ईश्वरोपाधेः सत्त्वविशेषस्य पूर्वसर्गीयतत्संकल्पवशात् सर्गादौ स्वतन्त्रप्रकृतित उत्पत्त्यङ्गीकारात् प्रकृतेरीश्वरोपाधितायास्तैरप्यनङ्गीकारात् तदिदं वेदान्तविरुद्धं "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"त्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य ज्ञानाद्युत्पत्त्यर्थं करणनिरपेक्षस्य प्राकृति-

(१) अयं पा० १ पु० ना० ।

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

कनित्यज्ञानाद्यवगमात् अतएव तदौपाधिकस्य जगदुपादानत्वस्य निषेधो ऽपि तथेति अवाप्यभ्युपगमवादेन योगाप्रामाण्यप्रसङ्गः परिहर्तव्यः अयं योगानां भावः यदि कश्चिन्मन्येत कुमीमांसकः प्रकृतेः परिणामस्वाभाव्येन ज्ञानेच्छादीनां करणजन्यत्वनियमेन च नित्यानि ज्ञानेच्छादीनि न सम्भवन्ति "तमसेवेदमावृतमासीदि"त्यादिश्रुतिविरुद्धं च ज्ञानादिनित्यत्वमिति तदपि भवत्वनित्यज्ञानादिमानेवेश्वरो नित्यः, भवतु च पुरुषार्थप्रयुक्तैव कर्मनिमित्तसर्गादौ परमेश्वरोपाधिसत्वरूपेण प्रकृतेः परिणतिः ततश्च प्रकृतेरेवोपादानत्वं नेश्वरस्य तथापि अस्मदभिप्रेतेऽविकारस्यातीश्वरप्रणिधाने सम्भवत एव प्रत्युत विवेको ऽनुकूलमेव तन्मतमिति तन्मतमालम्ब्यव्यवस्थाभिर्योगो युक्तः प्रतिपादयितुमिति इदं त्ववधेयं वेदान्ते ऽपि शुद्धचिन्मात्रस्य ब्रह्मणः परिणामित्वाभावाद्ब्रह्मोपाधेरेव जगदुपादानत्वं योगे तु ईश्वरोपाधेः कार्यं तया न निमित्तत्वं न वोपादानत्वमिति विशेषः

सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः साधनं तरोः ।
तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान् हरिः ।

इत्यादिवाक्यानि च केवलचिन्मात्रब्रह्मविषयकाणि स्वतः परिणामप्रतिषेधकान्येवेति बोध्यम् ईश्वरोपाधेरपि च प्रकृतेरस्माभिः स्वतो ऽपरिणामित्वं सत्त्वादिगुणत्रयद्वारा विपरिणामश्चाभ्युपग-

ष्यते अन्यथा नित्यज्ञानेच्छाद्यसंभवात्[१]) इदानीं सांख्ययोगयोरभ्युपगमवादस्य मूलभूतं कुमीमांसकानामीश्वरे तदुपादानतायां च बाधकं वेदान्तेषु कुतर्कजातमपाकरोति पादसमाप्तिं यावत्।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्।

ननु न सांख्ययोगयोः प्रत्याख्यानं संभवति चेतनकारणत्वस्य तर्कविरुद्धत्वात् कुतः विलक्षणत्वादस्य अस्य जगतो ऽचेतनस्य चेतनब्रह्मविलक्षणत्वादित्यर्थः सजातीयं ह्युपादानं दृष्टं लोके घटादीनां चेच्छाकृत्यादिरूपाश्चेतनधर्मा बाधिता अतो बाधितमर्थं वेदो ऽपि न बोधयतीतिन्यायेन वेदान्तानां ब्रह्मोपादानतायां तात्पर्यं न संभवतीत्याशयः विलक्षणत्वे श्रुतिमपि प्रमाणमाह तथात्वं च शब्दादिति "विज्ञानं चाविज्ञानं"चेत्यादिश्रुत्या कियतां द्रव्यानां चेतन विलक्षणत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः। ननु सर्वेषामेव द्रव्यानां चेतनत्वमपि श्रूयते "मृदब्रवीत् आपो ऽब्रुवन् तत्तेज ऐक्षत ते ह प्राणा वाच मूचुस्त्वन्न उद्गायेये"त्यादिना तथा च न वैलक्षण्यमित्याशङ्क्याह।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्।

यथोक्तश्रुतिषु मृदाद्यभिमानिनीनां देवतानामेव

चेतनानां वदनादिव्यपदेशो न मृदादीनां कुतः विशेषानुगतिभ्यां विज्ञानं चेत्यादिना विकारेषु चेतनाचेतनरूपविशेषश्रवणात् तथा अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिना भूतेन्द्रियादौ देवताचेतनानामनुगतेः प्रवेशस्य श्रवणाच्च वाग्भूत्वेति भवनं च प्रवेशिनाविभागः“तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चा भवदि”तिश्रुत्यनुसारात्तु च प्रवेशो न भेदं विना संभवतीति भावः। सूत्रद्वयेन पर्य्यवसिते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

दृश्यते तु ।

तु शब्दःपूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थः कारणविलक्षणमपि कार्य्यं दृश्यते यथा चेतनाज्जीवादचेतना श्मश्रुश्वासादयः चेतनाच्चोर्णनाभादेर्जडास्तन्त्वादयः पदार्था इति न च तत्रापि प्राणोर्णनाभदेहोपाधिकस्यैवोपादानत्वं चेतनस्येतिवाच्यम्, अस्माभिरप्यौपाधिक्या एव ब्रह्मोपादानतायाः प्रसाध्यत्वेन तावताप्यस्मदभीष्टसिद्धेः । नन्वेवं कार्य्यस्य कारणविलक्षणत्वाभ्युपगमे सत्यसन्नभावो ऽपि सतो जगतः कारणं सम्भवतीति कथं कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रुत्युक्ता सम्भवानुपपत्तिरित्याशङ्कां समाधत्ते ।

असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्।

असत्कारणं स्यादिति चेन्न, असतः प्रतिषेधमात्रत्वात् अभावमात्रत्वात् अभावाद्भावोत्पत्तिर्हि न

क्वापि दृष्टा चेतनाच्चाचेतनोत्पत्तिर्दृश्यत इत्युक्तमतो नासतः कारणत्वं कल्पनार्हमिति पूर्वपक्षौ पुनः प्रत्यवतिष्ठते।

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्।

ननु एवं सति सत्कारणमप्यसमञ्जसं यथा ह्यभावाद्भावोत्पत्तिर्न सम्भवति तथा सतः सदुत्पत्तिरपि कुतः अपीतौ प्रलये ऽपि तद्वत्प्रसङ्गात् कारणसत्त्वे कारणवत् कार्याणां वर्त्तमानत्वप्रसङ्गा[१]त्कारणसत्वे कार्यविलम्बासम्भवादित्यर्थः दृष्टान्ताभावसाम्याच्चेति भावः। सिद्धान्तमाह।

न तु दृष्टान्तभावात्।

यदुक्तं तत्तु न कुतः दृष्टान्तभावात्सतः सदुत्पत्तौ म्हृद्घटादेर्दृष्टान्तस्य सत्वादित्यर्थः। उक्तं च प्रसङ्गप्रतिबन्दिमुखेन समाधत्ते।

स्वपक्षदोषाच्च।

असत्कारणतावादिमते ऽप्यसतः कारणत्वेन कार्य्यस्याप्ययकाले सत्वप्रसङ्गाच्च नोक्तप्रसङ्गो ऽस्मात्सूत्राव्य इत्यर्थः। तथा च सद्वासद्वा कारणं सह कार्य्यन्तरमवश्यमपेक्षत इत्युभाभ्यामभ्युपेयम् अतो नापीतौ कार्य्यप्रसङ्ग इति भावः। न चैवमपि क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यादीश्वरप्रतिषेधकस्तर्को ऽस्तीत्याशङ्कायामाह।

(१) अर्थक्रियाकारित्वस्यैव सत्त्वादित्यर्थ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमितिचेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ।

किं च तर्काप्रतिष्ठानादपि केवलतर्केण विलक्षणत्वादिना वेदान्तार्थो ऽन्यथयितुं न शक्यते केवलतर्काणामप्रतिष्ठितत्वात् निर्मूलत्वेन श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात् ननु तर्कबलेन वेदान्ततात्पर्यमेवान्यथानुमेयमितिचेन्न,एवंसति यथाश्रुतशब्दमर्य्यादां परित्यज्य स्वतन्त्रतर्कबलेनार्थान्तरकल्पने सत्यनिर्मोक्ष एव स्यादित्यर्थः तर्काणामानन्त्येनार्थनिर्णयासंभवाच्छ्रुत्यर्थानुष्ठानासंभवेन कस्यापि मुक्तिर्न स्यादिति (*जैमिनिमतं प्रविष्टेष्वाधुनोपलभ्यमानेषु दुर्मीमांसकेषूपन्यस्तं बाधकं नास्तिकेष्वप्यतिदिशति[१]) ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ।

(*शिष्टैर्न परिगृह्यन्त इति शिष्टापरिग्रहाः[२]) एतेन दुर्मीमांसकानां तर्काप्रतिष्ठादोषेण शिष्टापरिग्रहा बौद्धादयो ऽपि स्वस्वमतव्यवस्थापनेषु व्याख्याता प्रत्याख्याता वेदितव्या इत्यर्थः । ननु मा भवतु स्वतन्त्रतर्केण वेदान्तानां ब्रह्मकारणतापरत्वे विरोधो दुर्बलत्वात् वेदान्तानुसारितर्केण तु विरोधः स्यादेवेति तथाविधतर्कविरोधमपि परिहरति ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(२) अयं पा० २ पु० ना० ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्।

(*ननु परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वश्रुत्यर्थत्वे बहुस्यां प्रजायेय रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणस्यैव जीवभावश्रवणेन[१]) [२]सुखदुःखभोक्तृजीवरूपतापत्त्या जीवेश्वरयोर्भोगाभोगविभागस्तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीतीत्यादिश्रुत्युक्तो नोपपद्येतेति चेत् लोकवत्स्यात् लोकवदयं विभागः स्यादित्यर्थः यथा लोके पितृप्रकृतिके पुत्रे पित्रात्मत्वे सत्यपि गर्भवासादिभोगः पुत्रस्यैव न पितुरित्येवं विभाग उपपद्यते तथैव परमेश्वरजीवयोरपि स्यादिति एवं समुद्रमत्स्यपृथिव्यौषध्यादयो ऽपि दृष्टान्ता बोध्याः तर्हि किमस्मदादिवदेवेश्वरस्य स्रष्टृत्वं न, सृष्टाववान्तरविशेषादीश्वरो हि स्वांशस्वशरीरांशतुल्यौ जीवतदुपाधी स्वान्तर्गतौ धर्मादिसहितौ साक्षादेव पश्यन्नपरतन्त्रः स्वलीलया संयोगविशेषं ब्रह्मादीनामपि दुर्विभाव्यं कुर्वन् कुम्भकार इव घटमस्माभिरिव च मुद्राविशेषं जीवान्निर्मिमीते इतरे तु ब्रह्माद्या अस्वतन्त्रा ईश्वरदत्तकामादिप्रेरिता दारुयन्त्रवत्तानधिष्ठाय तस्मिन्नेव सृजति सति स्वतन्त्राः सृजन्ती-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

(२) ननु प्रकृतिः कार्याकारता वेदान्तेष्वप्यनुमता तथाच ब्रह्मणो जगत्प्रकृतत्वे तस्यैव जीवान् प्रति कारणत्वेन अयं पा० १ पु० दृश्यते।

ति मूढैर्लक्ष्यन्त इति महान् विशेष इति (*अत्राभिमानपूर्वकसुखादिसाक्षात्काररूपो यो मुख्यभोगः पातञ्जलोक्तः स ईश्वरे प्रसञ्जितः सुखमात्रानुभवस्येश्वरे प्रसाधितत्वादिति यत्तु ।

एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ।
ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥
एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।
एकधा दशधा ऽऽत्मानं विभजन्जुषते गुणान् ।
गुणैर्गुणान्संभुजान आत्मप्रद्योतितैर्विभुः ॥
मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ।
कर्माणि कर्मभिः कुर्वन्स निमित्तानि देहभृत् ॥
तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्भ्रमतीह सुखेतरम् ।

इत्येवं विधवाक्यैर्जगदीश्वरस्यैव दुःखभोगादिकमुक्तं तत अंशरूपेणैव न साक्षादिति मात्रा अंशः एकं दश चेन्द्रियाणि गुणान्विषयान् गुणैरिन्द्रियैरित्यर्थः[१]) ननु न दृष्टान्तसाम्यं लोके हि पितर्यविभक्ता एव पुत्रजीवाः सन्ति कर्मादिवशात्तु पितृतो ऽभिव्यक्तमात्रा भवन्ति न पुनः पितैव साक्षात्पुत्रो भवति "आत्मा वै जायते पुत्र" इत्यादिवाक्यानि तु लोकव्यवहारानुसाराण्यभिव्यक्तिमात्रपराणि ईश्वरसृष्टौ तु नैवं वक्तुं शक्यते प्रलये ब्रह्मातिरिक्ताभावस्य श्रुति-

(१) अयं पा॰ २ पु॰ ना॰ ।

सिद्धत्वादितित्याशङ्कां दृष्टान्तसाम्योपपादनेनापाकरोति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ।

तस्य भोक्तुः (*सोपकरणस्य[1]) प्रकृतब्रह्मानन्यत्व कारणे ब्रह्मणि नदीनां समुद्र इवाविभाग इति यावत् स एव मन्तव्यो न तु भोक्तुरत्यन्तं ब्रह्मत्वं प्रलयादाव भावो वा कुत एतदवगम्यते आरम्भणशब्दादिभ्यः आरम्भणश्रुत्यादिभ्य इत्यर्थः आरम्भणश्रुतिस्तावत् तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति अस्यां श्रुतौ पूर्वसर्गीयविद्याकर्मप्रज्ञानां जीवारम्भकत्वश्रवणात् प्रलये ऽपि ब्रह्माभेदेन जीवस्य सत्त्वं सिध्यति ब्रह्मणः कर्माद्यसंभवात् प्रलये जीवविनाशे न तं पूर्वप्रज्ञा समन्वारभत इत्यस्यानुपपत्तिः तच्च प्रलये जीवावस्थानं ब्रह्माविभागेनैव संभवति स्वतन्त्रावस्थाने"सदेवसोम्येदमग्र आसीदि"त्याद्यद्वैतश्रुतीनामादिशब्दगृहीतानामनुपपत्तेरिति अतो न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः आदिशब्दग्राह्याश्च श्रुत्यादयः तत्र श्रुतयस्ताव"त्सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ती"त्याद्याः शतशः स्मृतयश्च ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० परन्तत्र अनन्यत्वमिति पा० १ पु० ।

क्षितितलपरमाणवोऽनिलान्ते ।
पुनरपि यान्ति यथैकतां धरित्र्या ॥
सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते ।
गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥

इत्याद्याः युक्तयश्च कृतहान्यकृताभ्यागमाद्या इति एतैः प्रमाणैः कारणे ब्रह्मणि जीवानामविभागेनावस्थानं सिद्धति ततश्च सर्गकाले जीवा पितुरिव पुत्राः विभक्ता भवन्ति यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुतेः"आत्मा वै जायते पुत्र"इत्यादिस्मृतिवदेवेति साधूक्तं लोकवदिति यथा च प्रलये सूक्ष्मरूपेण ब्रह्मचिन्मात्रे विलीय जीवादीनामवस्थानेऽपि नाद्वैतहानिस्तथोक्तं समन्वयसूत्रे आधुनिकास्तु इदं सूत्रमेवं व्याचक्षते लोकवदिति पूर्वसूत्रे यत्समाधानं कृतं तदापाततः परमार्थसमाधानं त्वनेन सूत्रेण क्रियते अस्य च सूत्रस्यायमर्थः ईश्वरस्य भोक्तृत्वं यज्जीवतापत्त्या प्रसञ्जितं तत्र यतस्तदनन्यत्वं ब्रह्मणोऽनन्यत्वं सदेवाद्वितीयत्वं द्वितीये सत्येव भोग्यभोगादिकं संभवति न त्वाकाशवदखण्डचिन्मात्रे सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्ये जीवेश्वरादिभाव शून्य इति अनन्यत्वे प्रमाणमाह आरम्भणशब्दादिभ्य इति "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं नेह नानास्ति किंचने"त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मातिरिक्तानां भो-

गादीनामभावसिद्धेरिति तन्न,(*तथा हि प्रपञ्चस्यात्यन्तमभावे यत् प्रमाणमारम्भणशब्दादिकं तत् सन्न वा आद्ये बाधो अन्त्ये द्वैत्वसिद्धिः तस्मात्सदसत्वविकल्पपराहतैरारम्भणशब्दादिभि' प्रमाणैः प्रपञ्चस्यात्यन्तमभावो न सूत्रकारेणानुमतेन साधयितुं युज्यते यदि प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्तां स्वीकृत्य ब्रह्मणि समानसत्तया द्वैताभावः सूत्रार्थो वर्ण्यते तदापसिद्धान्तोऽस्माकमपि लयशून्यत्वरूपसत्ताया प्रलये ब्रह्मणयेव सत्वात् किं तु प्रकृतसूत्रस्यार्थः सो ऽपि न घटते तदनन्यत्वे द्वैत्वन्तरतया[१]) भावे चोपलब्धेः

सत्वाच्चावरस्येत्यादिभिरव्यवहितसूत्रैः प्रलये सर्वकार्य्याणां सूक्ष्मरूपेण सत्वस्यैव प्रतिपाद्यत्वात् वाचारम्भणादिवाक्यैरपि विकारमात्रस्यैव मिथ्यात्वलाभाच्च न तु सूक्ष्मस्य प्रकृतिपुरुषादेर्ब्रह्मशक्तेरपीति। किं च भवद्भिरपि प्रलये अविद्याभ्युपगमे न विजातीयभेदो ऽभ्युपगत एव आचार्यैश्च कर्मानादित्वं वच्यते तत्कथम्(*सदेव सौम्येत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रतिषेधः इति[१]) अतो ऽनन्यत्वशब्दस्याविभाग एवार्थो न तु ब्रह्मातिरिक्तस्यात्यन्तमभाव इति अपि च भोगस्य मिथ्यात्वे ऽपि मिथ्याभोगस्यैव जीवे प्रतीयमानस्य व्यवहारदशायामेवेश्वरे द्वा सुपर्णावाक्येन प्रतिषेधः क्रियते प्रलयरूपपरमार्थपरत्वे जीवस्यापि

(१) अयं पाठः २ पु० ना०।

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

भोगाभावेन जीवो भुङ्क्ते परमेश्वरो न भुङ्क्त इतिवचनासामञ्जस्यात् न च मिथ्याजीवस्य मिथ्याभोगो न तु पारमार्थिकस्येति विभागः श्रुत्यर्थः स्यादिति वाच्यम्, जीवस्य मिथ्यात्वे मोक्षाद्यनुपपत्तेः, अतो विकारमिथ्यात्वेनापि भोगाभोगविभागवाक्यं नोपपादयितुं शक्यत इति। किं चास्य सूत्रस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वपरत्वे वाचारम्भणशब्दादिभ्य इत्येवाचार्य्यैः स्पष्टो हेतुरुच्येत न त्वारम्भणशब्दादिभ्य इति। अस्मदुपदर्शितवाक्यस्यैवारम्भणवाक्यत्वावगमान्न हि वाचेत्युपयुक्तांशं विहायानुपयुक्तस्य विपरीतार्थप्रत्यायकस्य केवलस्यारम्भणशब्दस्य प्रयोगो युज्यत इति हेत्वन्तरपरत्वे चास्य सूत्रस्य समुच्चयबोधकचकारशब्दाद्यभावेन न्यूनतापि स्यादिति रज्जुसर्पव्यावृत्तमस्माभिरपि विकारभावस्यान्नतत्वमिष्यत एव अतो न वाचारम्भणवाक्यानुपपत्तिः तर्हि किं विकारमिथ्यात्वमाचार्य्यैर्न सूत्रितमेव कथं न सूत्रितम् असद्यपदेशादितिचेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषादित्यागामिसूत्रेण स्पष्टं वक्ष्यमाणत्वात् तथापि ब्रह्माद्वैतस्यासूत्रणात्सूत्रकारस्य न्यूनता स्यादितिचेन्न, तथान्यप्रतिषेधात् सर्वाभेदादन्यत्रेम इत्यादिसूत्रैः सूत्रणीयत्वात्(*अनेनापि सूत्रेण प्रलयाद्वैतस्योक्तत्वाच्चेति[1]) "यच्चोक्तं नेह नानास्ति किं चन एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृत्येवंविधवाक्यशतेभ्यः कारणमपि सूक्ष्मं ब्रह्मातिरिक्तं

---

[१] अयं पा, २ पु० ना०।

नास्तीति तत्र ओमिति ब्रूमः (*लयशून्यत्वरूपपारमार्थिकसत्ताया ब्रह्मभिन्नेष्वभावात्[1]) । शक्तिशक्तिमदभेदस्य नित्यत्वाच्च । प्रलये च तथाविधवाक्यैर्विभागाख्यविकारिभावमिथ्यात्वबोधकश्रुतिस्मृत्येकवाक्यतया ऽविभागलक्षणाद्वैतमात्रस्य प्रतिपादनात् ।

(*एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा ।
पश्यैता दुष्ट मय्येव विशन्त्यो मद्विभूतयः ॥
ततः समस्ता स्ता देव्यो ब्रह्माणी प्रमुखा लयम् ।
तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिकेति ॥
स्मृतिवत्[2]) तथा च स्पष्टाश्रुतिर्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति सूत्रं च अविभागो वचनादिति अन्यच्च न्यायादिकं पञ्चसूत्र्यां स्थानेस्थाने प्रदर्शितमस्माभिः[3] । द्रष्टृत्वरूपफलोपधानस्य जीवेष्वनित्यतया वाचारम्भणमात्रत्वेन नान्यदतो ऽस्ति द्रष्टित्यादिवाक्यं जीवब्रह्मणोः स्वरूपभेदे ऽप्युपपन्नमित्याद्यपि प्रागेव प्रपञ्चितं बाहुल्यभयात्तु नेह पुनः प्रपञ्च्यत इति । एतेन ।

जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तदर्शनम् ।
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥

---

[१] अयं पा० २ पु० ना० ।

[२] अयं पा० २ पु० ना० ।

[३] दृष्टं चेतादृशमद्वैतं ततः समस्तास्तादेव्यो ब्रह्माणी प्रमुखालयम् । तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिकेत्यादौ अयं पा० १ पु० ना० ।

तत्र निस्तत्त्वयोस्त्वेतत्पृथगेव निदर्शनमित्यादीन्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि इतश्च लोकवदेव ब्रह्माविभक्तं सज्जीवजातं प्रलये तिष्ठति ।

भावे चोपलब्धेः ।

भावः सत्ता उपलब्धिरभिव्यक्तिः सत एव हि कारणव्यापारादभिव्यक्तिर्भवति यथा पाषाणान्तर्गतप्रतिमायाः नासतः शशशृङ्गादेरदर्शनात् प्रागसत्त्वाविशेषेण तन्तुभ्यो ऽपि घटोत्पादप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः अथ कारणगता कार्य्यविशेषजनिका शक्तिः कल्पनीयेति चेत्तर्हि शक्तिरूपनाममात्रभेदेन सूक्ष्मकार्य्यं सिद्धमेवेति अत एव श्रुतिः कथमसतः सज्जायेत स्मृतिश्च नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यादिरित्यर्थः "सदेवसोम्येदमग्र आसीदि"ति । न केवलं (*कर्मोद्युपकरणैः[1]) सह जीवा एव प्रलये तिष्ठन्ति अपि तु कार्य्यजातं सर्वमेवेत्याह ।

सत्त्वाच्चावरस्य ।

अवरस्य चेतनाचेतनरूपकार्य्यजातस्य "सदेवसोम्येदमग्र आसीत् अत्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किल तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तमसैवेदमावृतमासीदि"त्यादिश्रुतिभिः प्रलये सत्त्वसिद्धेरित्यर्थः न चेदमासीदित्यस्य एतदधिष्ठानकारणमेतदभिन्नं वासीदित्यर्थ इति वाच्यम्, लक्षणाया अ-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

न्याय्यत्वात् कार्यकारणाभेदस्याविभागमात्ररूपत्वाच्च, अन्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। यत्तु पूर्वसूत्रे निराकृता आधुनिका आहुः एताभ्यां सूत्राभ्यामुच्यमाना प्रलये कार्यसत्तामात्ररूपा न तु कारणे सूक्ष्मतया ऽवस्थानमिति तदसत्, तथा सति एताभ्यां सूत्राभ्यां कारणसत्तामात्रस्य सिद्ध्यापत्त्या तदन्यत्वस्यासिद्ध्यापत्तेः, "तम एवेदमग्र आसीत्तत्तमः परेस्यादि"त्यादिश्रुतिषु।

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतोऽन्यत् प्रलये तु यत्।
तस्मात् प्राकृतसंक्षोभमुच्यते प्रेति सत्वर॥

इत्यादि स्मृतिषु च प्रलये ऽपि कार्यकारणयोराधाराधेयभावेन स्वरूपभेदसिद्धेश्च, तथा च देहलीनसूक्ष्मपटवत्कार्य्याणामव्यक्तावस्थारूपेणावस्थानं सिद्धमिति।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्।

ननु प्रलये कार्य्याणामसत्वं कुतः असद्व्यपदेशात् "असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते"ति चेन्न, धर्मान्तरेण व्यक्तावस्थाया असद्व्यपदेशात्, न स्वरूपतः कुतः वाक्यशेषात् तत्सदासीत्तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिरूपादित्यर्थः। (*तथा च योगभाष्ये व्यासवाक्यं तदेतत्त्रैलोक्यव्यक्तेरपैति अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति[1]) इतश्च व्यक्ताख्यविकाररूपेणैव कार्य्याणामसत्वम्

(१)अयं पा० २ पु० ना०।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ।

अवरं कार्य्यं विकाररूपेणैवासत् कुतः "न यत्पुरस्तान्न च तत्परस्तान्मध्ये च तत्र व्यपदेशमात्रमि"त्यादि शास्त्रस्य साहचर्यादियुक्तेः शब्दान्तराच्च "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" । गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथं मृच्छति यत्तु दृष्टिपथं प्राप्य तन्मायेव सुतुच्छकमित्यादिरूपादित्यर्थः, (*विकारजातं हि मध्ये पूर्वपूर्वरूपैरेव प्रतिक्षणमसदिति शास्त्रन्यायाभ्यां सिद्धमतो मध्यसाहचर्येण मध्यदृष्टेः तेन चादावपि व्यक्तत्वाव्यरूपभेदेनैवासदित्यनुमीयते घटो ऽतीतो घटोऽनागतो घटो वर्तमान इत्यवस्थात्रयानुपमप्रत्ययान्यथानुपपत्तियुक्तेश्च तथा शब्दान्तराच्च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिरूपात् व्याकृतरूपेणैव कार्यमसदित्यर्थः[१]) । इदं च सूत्रं सत्वे हेतुतयापि योजनीयं यथायुक्तेः ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

इति सांख्योक्तयुक्तेः "तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति" ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिरूपशब्दान्तराच्चावरस्य सत्त्वं सिद्धमित्यर्थः । ननु कारणावस्थायामपि चेत् कार्य्यमस्ति तदोपलभ्येत तत्राह ।

पटवच्च ।

तच्च कार्याणां सत्वमसत्वं वा पटदृष्टान्तेनापि मन्तव्यं यथा सूक्ष्मतरः पटो जले विलीयाव्यक्तरूपेण तिष्ठन्नोपलभ्यते ऽसन्निति च व्यवह्रियते तथैवानागताद्यवस्थायां सकलकार्य्याणीत्यर्थः

यथा च प्राणादि ।

यथा वा प्राणेन्द्रियादिः शरीरविगमे लोकान्तरं गच्छन्नपि स्वव्यञ्जकस्थूलशरीराभावान्नोपलभ्यते तथैव कार्य्याणीत्यर्थः, नन्वेवं कार्यं चेत्सदा तिष्ठति तदा कारणव्यापारेणाभिव्यक्तिः क्रियत इति कथमुपपद्यताम् अभिव्यक्तेरपि कार्य्यतया नित्यत्वादिति चेन्न, सर्वकार्य्याणां सदसत्त्वाभ्युपगमात् तथा च व्यक्तावस्थाख्याभिव्यक्तिरप्यसन्त्युत्पद्यते । न चैतावता सत्कार्य्यवादहानिः सूक्ष्मावस्थाया एव असत्तारूपत्वात् अभावानभ्युपगमादिति तदेतदुक्तं पातञ्जलभाष्ये व्यासपादैः एकान्तानभ्युपगमात् तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादिति कापिलसूत्रे चोक्तं सदसद्भावाबाधाभ्या-

मिति ध्वंसप्रागभावौ च कार्य्यस्य सूक्ष्मावस्थे एवेति अथैवमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिकल्पनेऽनवस्थेतिचेत् न सांख्यसूत्रेण बीजाङ्कुरवदस्या अनवस्थाया अदोषत्ववचनात् अन्यथा धर्मस्य धर्मस्तस्यापि धर्म इत्याद्यनवस्थाभिर्द्धर्मधर्मिभावो ऽपि न सिध्येत्, अथ वा अभिव्यक्तिः प्रागसत्येवोत्पद्यत इत्यभ्युपेयं न च तावता सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः सत एवाभिव्यक्तिरित्येव नियमात् अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यनभ्युपगमात् अनवस्थापत्तेः तथा च सांख्यसूत्रान्तरम् उत्पत्तिवद्वा ऽदोष इति । न चैवं घटादिरेव प्रागसन्नुत्पद्यताम् असदुत्पादस्याभिव्यक्ताववश्यकत्वादिति वाच्यम्, प्रागसत्वाविशेषेण शशशृङ्गादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । उपादानव्यवस्थाद्यनुपपत्तेश्च । तदनुपपत्तिद्वयपरिहाराय च भावरूपा घटादेरनागतावस्थैव लाघवात् कल्प्यते अपूर्वप्रागभावकल्पने गौरवात् । अभावस्य क्वाप्यसिद्धत्वात् । एवं च सति घटादेरनागतावस्थैवाभिव्यक्तेः प्रागभावस्थलाभिषिक्ता तस्या उत्पत्तावतिप्रसङ्गनिरासिका संभवति अतोऽभिव्यक्तेः प्रागसत्ता न कल्प्येति सर्वसमञ्जसं तदेवं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुतितो ऽप्यनभिव्यक्ततयैव प्रपञ्चसत्ता प्राक्सिद्धेति । तदेवं भोगाभोगविभागे सम्यगुपपादिते पुनस्तर्कान्तरेणाविरोधं शङ्कते ।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ।

ननु वेदान्तानां ब्रह्मकारणतापरत्वं न युक्तं यतः स्वहिताकरणं स्वाहितकरणं च दोषो ब्रह्मणि जगत्कारणत्वे प्रसज्यते कुतः इतरव्यपदेशात् ब्रह्मणा-इतरजीवरूपताव्यपदेशात् "अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि त्वं स्त्री त्वं पुमानसि स एव इह प्रविष्ट अयमात्मा ब्रह्म"त्यादिश्रुतिभ्यः तथा च ब्रह्मणो निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिवेदान्तसिद्धनिर्दोषत्वहानिः स्यादित्यर्थः, ननु पूर्वपूर्वत्वधिकरणे प्रभेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादिसूत्रपरम्पराभिर्लोकवदित्यन्ताभिर्जीवब्रह्मणोर्भेदः प्रतिपादितः तत्कथं पुनरितरव्यपदेश उच्यत इति चेन्न, परप्रसञ्जितदोषानुवादमात्रत्वादस्य सूत्रस्य परेषां च भेदसिद्धेः प्रागस्याः शङ्कायाः संभवादिति समाधत्ते।

अधिकं तु भेदनिर्देशात्।

तुशब्दः परोक्तेतरताव्यवच्छेदार्थः ब्रह्म नेतरः किं तु इतरस्माज्जीवादधिकं कुतः तयोरन्योन्य भेदश्रुतेः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो ऽभिचाकशी"तीत्यादिवाक्यशतेष्वित्यर्थः, औपाधिकभेदवादिमते त्वौपाधिकमात्रभेदेनेदं सूत्रं सर्वथैवानुपपन्नम् उपाधिभेदे ऽप्यात्मन एकत्वात् सर्वज्ञस्य स्वहिताकरणदोषतादवस्थ्यात्, न च वक्तव्यं परमार्थत आत्मनो हिताहितादिकं नास्त्येव सुखदुःखादीनामन्तः

करणधर्मत्वात् विकारत्वेनानृतत्वाच्च अतो न स्वहि-ताकरणादि दोष इति । उपाधिनिष्ठयोरेव व्याव-हारिकयोः सुखदुःखयोर्भोग्यत्वेन जीवहिताहितयो-रीश्वरे प्रसञ्जनसंभवात्, किं चैवं सति स्वहिताद्य-भावादित्येव वक्तुं युज्यते किमित्यर्थान्तरमुच्यते अनेनसूत्रेण औपाधिको भेदोऽस्तीति, औपाधिकभे-दस्य प्रकृतदोषपरिहारानुपयोगित्वात् (*अपि चास्तु जीवोपाधीनामेव हितादिकं न तु जीवानां तथापि स्वोपाधेर्हिताकरणमपि दोषः प्रसज्यत एव अ-थोपाधिविशिष्ट उपाधिगतप्रतिबिम्बो वा जीवाख्यो हितादिमानुत उभावपि ईश्वराद्भिन्नावेवेति चेन्न, एवशब्दभेदेन चेतनबहुत्वस्यैवापत्तेरिति[१]) किं च प-रमार्थदशायां भवद्भिरीश्वरस्य स्रष्टृत्वमपि नाभ्युपग-म्यते तत्कथं परमार्थमवलम्ब्येश्वरस्रष्टृत्वोपपादनपर-मिदं सूत्रमुपपाद्यतामित्यास्तां मृतमारणनिर्बंधोऽस्मा-कमिति दिक् । अभेदव्यपदेशवाक्यानि च पञ्चसूत्र्या-मस्माभिर्व्याख्यातानि आचार्य्यैस्त्वविभागो वचनादंशो नानाव्यपदेशात् आत्मेतितूपयन्ति ग्राहयन्ति चेत्या-दिसूत्रैर्व्याख्यास्यन्ते अनेनजीवेनेति वाक्यं च ना-भेदबोधकं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ इत्यादिश्रुत्येकवाक्यतया अंशस्यैव जीवचेतनस्य ब्रह्मप्रवेशकरणतामात्रप्रतिपादकत्वादिति । ननु भेदवाक्यमेवाभेदवाक्येन बाधितुं युक्तम् आत्मैक्ये ला-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

घवादित्याशङ्क्य ब्रह्मणो जीवत्वे ऽनुपपत्तिमप्याह ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ।

यथा हि ब्रह्मणः पाषाणादिरूपत्वं नोपपद्यते जडाजडत्वादिवैधर्म्यात् एवं जीवरूपत्वमपि नोपपद्यते सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वसंसारासंसारादिवैधर्म्यादित्यर्थः अवच्छेदभेदादिकल्पनया यथा कथं चिद्विरोधभञ्जनाभासस्तु अश्मादिरूपत्वे ऽपि समानः (*अथ वा अयमर्थः अर्थप्रकाशनाभावरूपं जडत्वं प्रलयसुषुप्त्यादौ जीवेष्वपि अश्मादिवदस्ति "न वाह्यं किं च न वेद नान्तरमि"त्यादिसुषुप्त्यादिप्रकरणस्थश्रुतिस्मृतिभ्यः ब्रह्म तु सदा सर्वावभासकमतो ऽश्मादितुल्ये जडे जीवे तद्विलक्षणब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति[1]) तथा च यथा ब्रह्मैवेदं विश्वमित्यादिवाक्यसत्वे ऽपि ब्रह्मणो विश्वैकदेशाश्मादिरूपता[2] नेष्यते तथाविधवाक्यजातं च कार्य्यकारणाविभागादिरूपेणाभेदेनोपपाद्यते तथैव एकपदोपात्तचेतनब्रह्मणो विश्वैकदेशान्तरजीवरूपतापि नेष्टव्या तथाविधवाक्यजातं च जीवांशे ऽपि पितापुत्रादिवत्कार्य्यकारणाविभागादिरूपेणाभेदेनोपपादनीयमन्यथा अर्द्धजातीयन्यायप्रसङ्गात्, एवं च सति तदेकवाक्यतया अन्ये ऽपीतरव्यपदेशा उपपादनीया इति भावः । इदानीं वेदान्तानां ब्रह्मकार-

---

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

(२) जडरूपता नेष्यत इति २ पु० पा० ।

णतापरत्वे तर्काप्रतिष्ठानदोषेण निराकृतानपि लौकिकान् बाधकतर्कान् पुनः स्थूणानिखननन्यायेनापाकरोति पादसमाप्तिं यावत् ।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ।

ननु ब्रह्मकारणत्वं न सम्भवति लोके उपसंहारदर्शनात् कुलालादीनां हि घटादिनिर्माणे स्वबाह्यानेकसाधनानां मृद्दण्डादीनामुपसंहारो ग्रहणं दृश्यते ब्रह्मणस्त्वद्वितीयतया स्वबाह्यकारणान्तरोपसंहारो न सम्भवतीति कथं तस्य कारणत्वं स्यादिति चेन्न, क्षीरवद्धि हि यस्मात् क्षीरवदेवाद्वितीयं ब्रह्म बाह्यसाधननिरपेक्षमतःसाधनोपसंहारेणैव कारणं भवतीत्यर्थः यथानुगतजलतेजोवाय्वाकाशास्तेषां संयोगविशेषांश्च स्वकार्य्यार्थं क्षीरेणोपसंक्रियन्ते यथा वा तैर्न क्षीरस्य द्वैतं तथा स्वानुगतपुंप्रकृतिगुणादिव ब्रह्मणा ऽप्युपसंक्रियन्ते तथैव च तैर्ब्रह्मणोन द्वैतं बाह्याभावस्यैवाद्वितीयशब्दार्थत्वादिति सजातीयं चेतनमपि दृष्टान्तमाह ।

देवादिवदपि लोके ।

यथा देवाश्चतुर्मुखादयः अद्वितीया एव स्वाङ्गुष्ठादिभ्यो दक्षादिरूपेण परिणमन्ते तथैव ब्रह्मेत्यर्थः अपि लोक इति लोके ऽप्यूर्णनाभादयो ऽद्वितीया एव बाह्यनैरपेक्ष्ये करणतन्त्वादिरूपेण परिणमन्त इत्यर्थः

अपिशब्दः समुच्चयार्थः सर्वपश्चाद्योजनीयः देवादिवच्च लोके चेति पर्य्यवसितोर्थः। ननु निरवयवस्य न चीरादिवत्परिणामः संभवतीति शङ्कते।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवशब्दकोपो वा।

ननु ब्रह्म चेत् परिणमेत तदा तत् किं अंशभेदानवच्छिन्नं उतांशावच्छिन्नं परिणमते आद्ये एकस्मिन्नेव कार्य्ये कृत्स्नतः परिणामप्रसक्त्या समकालीनानन्तकार्य्यानुपपत्तिःअन्त्ये त्वंशाङ्गीकारात्"निष्कलं निष्क्रियं शान्तमि"त्यादिश्रुतेर्व्याकोप इत्यर्थः। समाधत्ते।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्।

तुशब्दः पूर्वपचव्यवच्छेदार्थः श्रुतिसत्त्वादयं तर्कविरोधो न दोषाय तर्काप्रतिष्ठानस्योक्तत्वात्कुतः पुनः श्रुतौ तर्कविरोधो न भवतीति तत्राह शब्दमूलत्वादिति वेदानां सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यत्वादित्यर्थः। युक्तिविरोधमपि व्यभिचारेण परिहरति।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि।

यस्मान्निरवयवे जीवे ऽप्येवं स्वप्नावस्थायां विचित्राः परिणामाः रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिश्रुत्युक्ता अनुभूयन्त इत्यर्थः तत्र यथा अंशभेदं विना ऽपि न कृत्स्नप्रसक्तिरनेककार्य्याणामेकदा दर्शनात्तथैव ब्रह्मण्यपि स्यादिति भावः।

स्वपक्षदोषाच्च ।

किं चायं कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः प्रधानादिकारणतावादिपक्षे ऽपि समानः प्रधानाभावादीनां निरवयवत्वादित्यर्थः । ननु श्रुत्यर्थत्वे ऽप्यस्यार्थस्य युक्तिविरुद्धत्वान्मननानुपपत्तिः स्वप्ने चात्मनि विचित्रवासनापरिच्छिन्नमनोरूपैरवच्छेदभेदैरेव परिणामिनित्यत्रिगुणात्मकप्रधानस्याभावादेश्चानन्तव्यक्तिकतया परिणामानन्त्यं घटत इत्याशङ्कायां मूलसिद्धान्तमाह ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ।

वस्तुतो निरवयवत्वे ऽप्यंशभेदसंभवान्न कृत्स्नप्रसक्तिः यतःपरा देवता सर्वशक्त्युपेता अतस्तैरेव प्रकृतिपुरुषाद्यैः शक्तिभिरवच्छिन्ना भागाः परदेवताया अंशा आकाशपरमाण्वादीनामिव गुहादिगादिभिरिति । श्रुत्या चारम्भकावयवा एव प्रतिषिध्यन्ते न पुनः शक्तिरूपा अप्यंशाः, ब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्वे प्रमाणमाह तद्दर्शनादिति ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः य कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना सर्वशक्तिमत्वश्रवणादित्यर्थः, तथा ।

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा ।
अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः

सर्वेश्वरः सर्वविशेषवेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वरात्मा इत्यादिस्मरणाच्चेत्यपिबोध्यम् । ननु संभवतु ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वादंशभेदेन विविधकार्य्योपादानत्वं तथापि तासां करणत्वाभावाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न सम्भवति करणत्वमेव कथं न स्यादिति चेत् "न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यत"इत्यादिश्रुतिभिः करणप्रतिषेधात्स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियेत्यनेन ज्ञानेच्छाकृतीनां नित्यत्वश्रवणाच्चेति गृहाण, न चैवं मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति य इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु करणप्रतिपादनानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथाविधवाक्यानां विष्णवादिदेवतापरत्वेन ब्रह्मपरत्वाभावात् मनसः करणत्वाविवक्षणाद्वा जीवमनोद्वारेश्वरस्रष्टृत्वादिभावपरत्वादिति एवं च सतीश्वरस्य कथं स्रष्टृत्वं स्यात् कर्तृत्वस्य लोके करणव्याप्यत्वावधारणादित्याशङ्कापाकरोति ।

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ।

करणशून्यत्वान्न ब्रह्म जगत्कर्तेति चेत् तव उक्तं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति तथा चोक्ता व्याप्तिरप्रयोजिका कर्त्तुः करणवत्त्वनियमे जन्यकृतिमत्त्वं चोपाधिः कृत्युत्पत्तावेव करणस्य कारणत्वेनापेक्षणात् न तु नित्यकृतिमत्त्वे ऽपि कृत्यादिनित्यत्वप्रतिपादनायैव ब्रह्मणः कार्यकरणप्रतिषेधादिति भावः । पुनः शङ्कते ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ।

ब्रह्म न स्रष्टृ लोके स्रष्टुः प्रयोजनवत्त्वदर्शनात् ब्रह्मणश्च पूर्णकामत्वात्प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः समाधत्ते ।

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।

यथा लोकानामानन्दविशेषजन्येषु क्रीडाविहारेष्वनपेक्ष्यैव प्रयोजनं केवललीलारूपा चेष्टा भवति चेष्टावैजात्याच्चेष्टसाधनताज्ञानस्यानन्दविशेषस्य च चेष्टाकारणत्वे व्यभिचाराभावात् तथैव परमेश्वरव्यापारस्यापि लीलाकैवल्यं लीलामात्रत्वमित्यर्थः तथा च विष्णुपुराणम् ।

व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च ।
क्रीडतो बालकस्येव चेष्टा तस्य निशामय(१) ॥

लीला क्रीडा व्यापारविशेष आनन्दविशेषजन्यः श्वासप्रश्वासवदायासदुःखाद्यहेतुरिति । यदि च लौकिकक्रीडादावपि सूक्ष्मं किंचित्फलं कल्प्यते तथापीश्वरस्य व्यापारे न प्रयोजनापेक्षा चेष्टायां चरमकारणस्य कृतेर्नित्यत्वात् चेष्टात्वं च कृतिसाक्षाज्जन्यक्रियात्वमतश्चेश्वरस्येन्द्रियाश्रयलक्षणमेव शरीरं नास्ति न तु चेष्टाश्रयरूपमपि ।

रूपमूर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥

(१) अ० १ अ० २ श्लो० १८।

इत्यादिवाक्यशतेभ्य इतिस्मर्तव्यं पातञ्जलभाष्ये च व्यासदेवैर्भूतानुग्रह एवेश्वरस्य प्रयोजनमुक्तं सुख-दुःखाभावयोरिव विशुद्धसत्वानां भक्तानुग्रहस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वं फलवत्वेन कल्पनीयमिति तदा-शयः। नन्वेवमपीश्वरस्य स्रष्टृत्वे रागद्वेषाद्यापत्तिरि-त्याशङ्क्य समाधत्ते।

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति।

नापीश्वरस्य सुखिदुःखिस्रष्टृत्वेन वैषम्यनैष्का-रुण्ये प्रसज्येते कुतः सापेक्षत्वाद्धर्माधर्मरूपसहकारि सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति श्रुतिः"पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः पापेने"ति ननु एष ह्येव साधु कर्म का-रयतीत्यादिश्रुतेरिष्टानिष्टहेतुकर्मकारयितृत्वेन वैष-म्यनैर्घृण्यतादवस्थ्यमिति चेन्न, तत्रापि कर्मान्तरस्य-निमित्तत्वात् बीजाङ्कुरवदनाद्यनवस्थायाः प्रकृते प्रामाणिकत्वेनादोषत्वात्, नन्वेवमीश्वरस्य कर्मसा-पेक्षत्वे स्वातन्त्र्यहानिरिति चेन्न, स्वकार्य्यतया स्वशक्तितया च कर्मणः स्वातन्त्र्याविघातकत्वात्स्व-तन्त्रस्यापि राज्ञः सेवापराधापेक्षया फलदातृत्वदर्श-नाच्च। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इ-त्यादिवाक्येभ्यः कर्मणामीश्वरसेवादिरूपतायासिद्धेः,न-न्वीश्वरस्य प्रवृत्तिर्नित्येत्युक्तं तच्च कथं कर्मापेक्षेति

चेन्न, नित्यया प्रवृत्त्या फले जनयितव्ये सहकारित्वेनैव कर्मापेक्षाया उक्तत्वात् न त्वात्मलाभ इति। वस्तुतस्तु सापेक्षत्वशब्देनात्रोपासाकर्मसापेक्षता प्रोक्ता सा च भक्तवशतैव परमकारुणामयीति न वैषम्यादिशङ्केति। तथाहि ईश्वरः साक्षाद्धिरण्यगर्भमेव तत्कामानुरूपं भक्तवशतास्वाभाव्यात्सृजति।

(*जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिकेति"॥

विष्णुपुराणादिभ्यः[1]) हिरण्यगर्भस्य चास्मदादेरिव दुःखादिकं नास्त्येव ऐश्वर्य्ये नान्तरीयकदुःखलेशस्तु पूर्वभवे स्वयं स्वीकृतः अन्यांस्तु दुःखिनो जीवान् हिरण्यगर्भ एव साक्षात्स्वभोगाय सृजति ईश्वरस्तु भक्त्यन्वितः संस्तत्रानुग्रहमात्रं करोति।

समो ऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्यो ऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः अतो वैषम्यनैर्घृण्यादिकं हिरण्यगर्भस्यैव न परमेश्वरस्यापि भक्तवशतानुगुण एवेश्वरस्य दोष इति सर्वसमञ्जसम्।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्

नन्वीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वं न संभवति यतः सर्गादौ कर्मैव नास्ति कुतो ऽविभागात् "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिना ब्र-

(१) अयं पा० २ पु० नां०।

ष्यापि कर्मादीनामविभागस्य प्रलयस्य श्रवणादिति चेन्न, अनादित्वात् अविभागश्रवणादनादित्वस्यैव सिद्धेः नाभावस्येत्यर्थः यदि सूक्ष्मरूपेण यत्र तिष्ठति तदेव तत्राविभक्तमेकतापन्नं लीनमित्युच्यते यथा समुद्रे सैंधवखण्डः न तु अभावरूपतां प्राप्तः पाकेन दुग्धप्रक्षिप्तजलक्षये सति दुग्धजलयोरविभागव्यवहारस्य लोकेषु दर्शनात् लीङ्श्लेषण इत्यनुशासनाच्च तथाचाविभागलयादिशब्दव्युत्पत्त्यैव प्रलयेऽपि सूक्ष्मं कर्मादिकमस्तीत्यवधार्यत इति अनादित्वं चात्र स्वसजातीयानधिकरणकालवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं बोध्यं तच्च कर्मप्रकृत्यादिसाधारणं घटादिभ्यश्च व्यावृत्तं घटजातीयानधिकरणे प्रलये घटप्रागभाववृत्तेरिति। किं च।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च।

कर्मादीनामनादित्वं युक्त्याऽप्युपपद्यते अन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमादिप्रसङ्गेनानिर्मोक्षाद्यापत्तेः तथा उपलभ्यते च श्रुतिस्मृतिभ्यः "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च तमसा गूढमग्र इत्यादिभ्य इत्यर्थः।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च।

यथा वैषम्यनैर्घृण्यनिराकरणार्थमीश्वरापेक्षणीयं कर्म प्रलये उपपादितम् एवमन्येषामपि विद्याविद्या-

भोगवासनादीनां जीवधर्माणामीश्वरेणापेक्षणीयानां प्रलये संभवाच्च न वैषम्यनैर्घृण्ये इत्यर्थः । इति-श्रीब्रह्ममीमांसायां विज्ञानयतिविरचिते विज्ञानामृताख्यऋजुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

पूर्वपादेन ब्रह्मकारणतायां तर्कविरोधः परिहृतः इदानीमनीश्वराणां स्वतन्त्रप्रधानाख्यादिकारणवादिनां बौद्धप्रभेदानां मतानि ब्रह्मकारणतापरिपन्थितया अत्र पादे निराक्रियन्ते ते च तर्कमात्रेण प्रत्यवतिष्ठमानास्तर्कमात्रेणैव प्रत्याख्येयाः जगदाहुरनीश्वरमित्यादिवाक्यैरनीश्वरवादस्य नास्तिकपक्षतया तत्र श्रुतिविरोधस्य प्रदर्शयितुमशक्यत्वादिति सांख्यादयस्त्वास्तिकाः नात्र प्रतिवादिनः तैर्बौद्धगताभ्युपगमवादत एव स्वस्वप्रतिज्ञातानां वेदान्तार्थैकदेशानां प्रतिपादनादिति मन्तव्यम् । तथा पादान्ते केवलतर्कैरीश्वरसाधनं च निरसनीयमचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदित्यादिवाक्यप्रतिषिद्धत्वात् अशक्यत्वं विपर्यासशङ्का चात्रप्रतिषेधे बीजमिति तत्रादौ प्रधानस्वातन्त्र्यं स्वभाववादिबौद्धानां दूषयति ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ।

च शब्दस्त्वर्थे पराभिमतप्रधानस्य स्वतन्त्रजगत्कारणस्यानुमानं तु न संभवति कुतः रचनानुपपत्तेः

No. 35] [[redacted]

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

(श्रीमद्बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुविरचितम् विज्ञानामृताख्यं व्याख्यानम्)

BRAHMA SUTRA

WITH ITS COMMENTARY VIGGYANAMRITA

BY

SRI VIGGYANA BHIKSHU.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDDA SHASTRI,

of the Government-Sanskrit College, Benares.

FASCICULAS IV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARSASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS,

BENARES.

(सन् १९०१)

1900